

सरा अंक

ऑक्टोबर १९६५

लीस कैसे

माणूस

मी मो लले घ न झा ले. वि ज या द श मी !!

शिलंगणाचे सोने

— रानेंद गायकवाड
बेला

[संरक्षणमंत्री श्री. यशवंतराव चव्हाण यांनी शास्त्रीजींना अर्पण केलेल्या या लुटीत एकच वस्तू कमी आहे. ती म्हणजे पाकपरराष्ट्रमंत्री श्री. झुल्फिकरखान भुट्टो यांचे मस्तक. गुजराथचे मुख्यमंत्री कै. बलवंतराय मेहता यांच्या अपघाती मृत्यूचा सूड भुट्टोंचे विमान पाडूनच आम्ही घ्यायला हवा आहे. बेदीनचा विमानतळ उद्ध्वस्त करून उपयोग नाही, कारण अमेरिका असले छपन्न तळ व रडार केंद्रे पाकिस्तानला पुन्हा उभी करून देईल, पण भुट्टोंचे प्राण कोणीही पाकिस्तानला परत करू शकणार नाही. प्राणाचा बदला प्राणानेच घेतला जातो. हे पाक राज्यकर्त्यांना समजून चुकले तरच आमच्या निरपराध प्रजेचे प्राण सुरक्षित राहतील. ज्यांना हा ' रानटीपणा ' वाटत असेल, त्यांनी संदर्भासाठी महाभारत पाहावे. —सं.]

वर्ष पाचवे : अंक नववा : १ ऑक्टोबर १९६५
किंमत चाळीस पैसे : वार्षिक वर्गणी आठ रुपये
संपादक : श्री. ग. माजगावकर
पत्ता : ४११ नारायण, पुणे २. दूरध्वनी : ५७३५९

विजयादशमी !

मुखपृष्ठावरील छायाचित्र आहे आमच्या विमानदलातील एका सुसज्ज नवयुवकाचे. 'लिक' साप्ताहिकाच्या सौजन्यामुळे 'माणूस'ला हे छायाचित्र उपलब्ध होऊ शकले, याबद्दल 'लिक'च्या चालकांचे आम्ही आभारी आहोत.

सप्टेंवरातील भारत-पाक संघर्षात आमच्या भूदलाने व वायुदलाने गौरवास्पद कामगिरी बजावली याचा प्रत्येक भारतीयाला अभिमान वाटल्यावाचून कसा राहील ? फक्त हा केवळ आरंभ आहे, जे घडले ते केवळ सीमोल्लंघन आहे, याचाही विसर पडता कामा नये. अंतिम व निर्णायक विजयासाठी-याहीपेक्षा मोठ्या चढाया कराव्या लागतील, आक्रमक धोरणे आखावी लागतील-मुख्यतः चीनबरोबर; कारण पाकिस्तान हे शेवटपर्यंत कोणाचे तरी बाहुले म्हणूनच आपल्यापुढे येत राहणार. त्याची कुवतच तेवढी, जीवच लहान. खरा सामना आहे चीनशी आणि हे मूळ उखडल्याशिवाय विजयादशमी साजरी झाली असे आपल्याला समजता येणार नाही.

या मुळावर घाव घालण्याची तयारी करित असतनाही ज्या काही पाकिस्तान-सारख्या फांद्या वाटेत आडव्या येत असतील त्याही तोडणे महत्त्वाचेच आहे. आणि यात आमचे शास्त्री सरकार काही प्रमाणात यशस्वी ठरले आहे, यात शंका नाही. संघर्षाची पहिली फेरी संपली आहे व या फेरीत सामरिक व राजनैतिक विजयही आपल्याच पदरात पडला आहे. यापुढच्या काळातही विजयाची कमान चढत राहिल व शास्त्री-सरकारवरची जनतेची श्रद्धा अधिकाधिक दृढ होईल असा विश्वास वाटतो. —संपादक

प्रकाशित लेख, चित्रे इत्यादींबाबतचे हक्क स्वाधीन.

अंकात व्यक्त झालेल्या मतांशी 'माणूस'

पाक्षिकाचे चालक सहमत असतीलच असे नाही.

ललित साहित्यांतील पात्रे संपूर्णपणे काल्पनिक आहेत.

हे भविष्य....

होऊनिया मुक्त स्वतः । करील मुक्त ती जगता ॥

ममतेच्या समतेच्या । सुजन रक्षणाला ॥

हिंदु जाती ही ज्यासाठी चालली रणाला ॥

ऐक भविष्याला । भव्य भीषणाला.....

आणि हा इतिहास....

स्वा. सावरकर

“ह्या विजयादशमीचे दिवशी, हिंदूनो ! माझा आपणाला संदेश आहे, की तुम्ही आत्मघात न केला तर तुमचा भविष्यकाळही अत्यंत उज्ज्वल आहे !

“लक्षात ठेवा, की इतिहासाचे नियमही ठरलेले असतात नि वारीकसारीक निरीक्षणाने ते सांगताही येतात. गेल्या शतावधी वर्षांच्या हिंदुराष्ट्राच्या इतिहासाचे निरीक्षण करता निश्चितपणे एक सत्य दिसू लागते, की या हिंदुराष्ट्राच्या अंगी एक फार मोठी पुनरुत्थानाची शक्ती वसत असली पाहिजे, कारण ज्या क्षणी ह्या हिंदुराष्ट्रावर अहिंदुराष्ट्रांचे संपूर्ण वर्चस्व प्रस्थापित होते, त्याच क्षणी ह्या हिंदुराष्ट्राच्या मुक्तीचा दिवस उगवतो. पौराणिक भाषेत सांगायचे तर त्याच समयी नवा अवतार जन्म घेतो. गडद अंधाऱ्या रात्रीच श्रीकृष्णाचा जन्म झाला. इतर प्राचीन वा अर्वाचीन राष्ट्रांशी तुलना करता आमचे हे हिंदुराष्ट्र अमर ठरले आहे; कारण पुनरुत्थानाच्या अजेय ऊर्मेने ह्या राष्ट्राला अशी दिव्य शक्ती प्रदान केली आहे, की जिच्यायोगे आम्ही या देशात डोके वर काढणाऱ्या सर्व अहिंदू शक्तींना वेळोवेळी ठेचून टाकून शेवटी नामशेष करून टाकले आहे.

“भूतकालातील आमच्या अशा सर्व तेजस्वी विजयांची स्मृती करून देणारा हा विजयादशमीचा दिवस साहजिकच भावी विजयाचेही निश्चित वचन देत आहे; पण

सिंहासनी स्थापू देव । प्राणांची देवघेव
आपुलिया अस्तित्वा लावुनी पणाला ॥ चालली रणाला ॥

★

त्याची एकच अट आहे. ती ही की, हिंदूंतो ! तुम्ही आत्मघात मात्र करता कामा नये !

“ माझे हे म्हणणे म्हणजे केवळ मनोराज्य नाही, तर तो एक ऐतिहासिक निष्कर्ष आहे. पौराणिक काळ सोडला तरी आपला अधिकृत हिंदू इतिहासच पाहा काय सांगतो ते :—

“ विजयादशमी ह्या आपल्या घर्मविजयी दिवसाचे स्मरण करताच आपले हृदय अनेक विजयी स्मृतींनी कसे भरून जाते. चंद्रगुप्ताच्या नेतृत्वाखालील विजयी हिंदू सैन्याने, अलेक्झांडरच्या नेतृत्वाखाली गंगानदीपर्यंत आलेल्या ज्या सैनिकांना हिंदुकुशपलीकडे पिटाळून लावले, ते ग्रीक आता आहेत कोठे ? तो ग्रीक वंशच नव्हे,

तर त्याने पूजिलेले ते देवही गले, त्यांचे नावही उरले नाही. सर्व युरोप ज्यांनी पादाक्रांत केला, त्या हुणांना ह्याच हिंदुखड्गाने समरांगणात पराभूत केले, ठार मारले आणि त्यांपैकी जे शरण आले, त्यांना शुद्धियज्ञाने या हिंदुजातीत विलीन करून टाकले. अशा प्रकारे ते हूण मेले, गेले, कोणाच्या स्मरणातही उरले नाहीत. कोठे आहेत त्या वलवान शकांच्या टोळ्या ? आम्ही त्यांना पराभूत करून पिटाळून लावले थेट हिंदुस्थानच्या सीमेवर. इतके संपूर्ण नि प्रभावीपणे, की त्यांचे अस्तित्व हाही आता एक संशोधनाचा विषय झाला आहे. त्यानंतर स्मरणात राहणारे ऐतिहासिक आक्रमण म्हणजे मुसलमानांचे. त्यांचे काय झाले ?”

स्वा. सावरकरांनी २३ वर्षांपूर्वी, १९४२ च्या विजयादशमीनिमित्त हा संदेश आपल्या हिंदुबांधवांना दिला होता. याच सुमारास बॅ. जिनांनी भारतातील मुसलमानांना उद्देशून एक वलगना केलेली होती. या वलगने-तील अर्धसत्य स्पष्ट करताना स्वा. सावरकर याच संदेशात पुढे म्हणतात :-

“ गेल्या ईदच्या दिवशी नव्या पापस्तानचे प्रणेत नि मुस्लीम लीगचे अध्यक्ष बॅ. जिना यांनी सांगितले, “ भारतीय मुसलमान हो ! तुम्ही ह्या देशात जेते म्हणून आलेत नि येथे फार मोठे साम्राज्य स्थापून खरे विजेते ठरलेत.” जिनांचे हे सांगणे केवळ सत्याचा अर्धा भाग सांगणे आहे. त्याचा पुढील अर्धा भाग न सांगितल्याने त्यांचे म्हणणे केवळ अर्धसत्य आहे. त्याचा पुढचा भाग मी सांगतो. त्यायोगे ह्या विजयादशमीचे दिवशी पूर्ण सत्य तुमच्या ध्यानात येईल आणि मुसलमानांनाही ते समजू शकेल. ते सत्य असे : विजेत्या झालेल्या त्या मुसलमानांना शेवटी एकामागून एक लढल्या गेलेल्या सहस्रावधी लढायांतून हिंदूंनी इतके पिटून काढले, की अग्निवाणाप्रमाणे चढलेले ते मुसलमानी साम्राज्य एखाद्या नळकांड्याप्रमाणे खाली कोसळले. ”

ह्या ऐतिहासिक घटनांचे प्रत्यंतर पाहण्यासाठी खालील दोन दृश्ये पाहा :--

“ ख्रिस्ताब्द १६०० चे भारताचे मानचित्र पुढे ठेवा. तेव्हा सर्व भारतात मुसलमानी सत्तेला कोणी आव्हान देऊ शकत नव्हता. त्या वेळी संपूर्ण भारत हेच पाकिस्तान झाले. होते. केवळ इकडचा नि तिकडचा एखादा प्रांत नव्हे. त्या वेळी हिंदुस्थानचे अस्तित्वही उरले नव्हते. आता दुसरे ख्रिस्ताब्द, १७०० ते १७९८ चे भारताचे दुसरे मानचित्र उघडा नि त्यात काय दिसते ते पाहा. विजयी हिंदुसेना भारतभर दौड करीत आहेत. मराठ्यांचे सरसेनानी सदाशिवराव भाऊ यांनी दिल्लीचे मोंगली तक्त घणाचे धाव घालून अक्षरशः छिन्नविच्छिन्न केले आहे. आमच्या शीख-हिंदू बांधवांनी मुसलमानी जाचातून पंजाब मुक्त करून तिबेटपासून काबूल नदीच्या तीरापर्यंत आपली सत्ता प्रस्थापित केली आहे. नेपाळची सत्ता गुरखा हिंदूंचे हाती

हिंदुत्वाचा पुनर्विचार

आहे आणि मराठा-हिंदूंनी दिल्लीपासून रामेश्वरापर्यंतच्या प्रत्येक राजधानीवर नि मंदिरावर आपला ध्वज फडकविला आहे.

“मुसलमानांनी प्रत्यक्ष साकार केलेले पाकिस्तान-पापस्तान-हिंदूंनी गाडून टाकून पुन्हा हिंदुस्थान उदयाला आणले नि विजयी केले. शेवटी त्या विजेत्या मुसलमानांना दाती तृण घरावे लागले.

“विजयी हिंदुदलांनी मुसलमानांना जिकल्यावर ब्रिटिश येथे आले. ऐतिहासिक कालमापनाच्या दृष्टीने सांगायचे म्हणजे त्यांचे आगमन ही ‘काल’ची कथा आहे आणि फार मोठा संभव आहे, की उद्याचा दिवस उजाडण्यापूर्वीच ते नामशेष होतील.—पण जर हिंदूंनी ! तुम्ही आत्मघात केला नाहीत तर ! !”

पण हा आत्मघात झाला आणि स्वा. सावरकरांच्या भविष्यवाणी-प्रमाणे भारत पुढे पाचच वर्षांत स्वतंत्र होत असतानाच देशाची फाळणी झाली आणि त्यातूनच हिंदु-मुसलमानांचा प्रेक्षन कायमचा सुटण्याऐवजी नवीन कटकटी व संघर्ष उत्पन्न झाले. या संघर्षाच्या काळात स्वा. सावरकरांच्या हिंदुत्वविचाराचा नवा शास्त्रशुद्ध अभ्यास मार्गदर्शक ठरेल, असा विश्वास वाटतो.

प्रेषक : बाळाराव सावरकर

कसूर आघाडीवर आपल्या जवानांची चढाई.....

१ सप्टेंबर

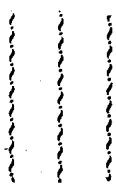
काश्मीर खोऱ्याच्या नैऋत्येकडील सपाटीच्या प्रदेशात भारत-पाकिस्तान सीमे-
लगत वसलेल्या छांब नावाच्या एका छोट्या खेड्याला १ सप्टेंबर, १९६५ च्या
पहाटे जाग आणली, ती करकरा आवाज करीत धावणाऱ्या आपल्या ९० मिलिमिटर
व्यासाच्या तोंडातून मृत्यू ओकणाऱ्या ७० पाकिस्तानी पॅटन रणगाड्यांच्या पथकाने.

अमेरिकन बनावटीचे व अत्यंत सामर्थ्यवान समजले जाणारे हे रणगाडे आपल्या
लांब पल्ल्याच्या तोफातून दारूगोळाचा मडिमार करीत, अनेक चिलखती गाड्यां-
सह भारत-पाकिस्तानची आंतरराष्ट्रीय सीमा ओलांडून भारतीय भूमीवर वेगाने
पुढे येत होते आणि अमेरिकेतच तयार झालेल्या रायफल व मशीनगन्स हाती घेऊन
त्यात बसलेले पाकिस्तानी सैनिक दातओठ खाऊन हाताच्या मुठी वळवीत त्वेषाने
“जिहाद” चा पुकार करीत, जम्मू व श्रीनगर जिकण्याची स्वप्ने बघत होते.

सीमेच्या संरक्षणार्थ प्रतिकार करणाऱ्या आपल्या जवानांना मात्र पाकिस्तानचे
हे फुकट उधार मिळालेल्या पोकळ सामर्थ्याचे मूर्ख प्रदर्शन बघून कीव येत होती.
ते भारताच्या सार्वभौम भूमीवर उघडेनागडे आक्रमण होते आणि ते चेपून काढण्यास
भारत कुठलीही गोष्ट करण्यास माघार घेणार नव्हता.

आणि पाकिस्तानी सैनिकांची चढलेली ही आक्रमणाची मस्ती उतरण्यास फार

आ प ल्या से ने चे सी मो ल्लं घे न

अ रु ण सा धू

वेळ लागला नाही. पाकिस्तानच्या या पाशवी आक्रमणाचे वृत्त कळताच भारताच्या २८ वांबर जेट विमानांनी काश्मीरच्या आकाशात झेप घेतली आणि पुढे घेणाऱ्या रणगाड्यांच्या फळीवर गोळीबाराचा वर्षाव करून पाहता पाहता १२ रणगाडे पार उद्ध्वस्त करून टाकले आणि अशा रीतीने भारत-पाक संघर्षाला सुरवात झाली.

थोडी पार्श्वभूमी

संघर्षाचे खरे मूळ होते अर्थातच पाकिस्तानची हट्टी विस्तारवादी आक्रमक भूमिका. १९४७ च्या फाळणीनंतर काश्मीर संस्थानाला स्वतःच्या मताप्रमाणे पाकिस्तान अथवा भारत या दोहोंपैकी कोठेही सामील होण्याचे स्वातंत्र्य होते. काश्मीरी जनतेचा व शासनाचा भारतात सामील होण्याकडे कल दिसू लागताच पाकिस्तानचे राज्यकर्ते अस्वस्थ झाले आणि शस्त्रबळाने काश्मीर पाकिस्तानला जोडून घेण्याचे त्यांनी ठरविले व पाकिस्तानी टोळीवाल्यांना मोठ्या प्रमाणावर शस्त्रास्त्रे पुरवून त्यांना काश्मिरात घुसविले.

१५ ऑक्टोबर, १९४७ च्या सुमारास या पाकिस्तानी टोळ्यांनी मोठ्या प्रमाणात काश्मिरात घुसून आक्रमणास सुरवात केली व आठवडामराच्या आतच त्याला पाकिस्तानच्या जम्मू-काश्मीरवरील सरळ सरळ लष्करी आक्रमणाचे स्वरूप आले.

२४ ऑक्टोबरला काश्मीर सरकारने भारताला तातडीची मदतीची हाक दिली व स्वबुद्धीने भारतात सामील होण्याची परवानगी मागितली. शेख अब्दुल्लाच्या नेतृत्वाखालील नॅशनल कॉन्फरन्स या काश्मीरमधील लोकप्रिय पक्षानेदेखील काश्मीर सरकारच्या या निर्णयास दुजोरा दिला. त्याबरोबर भारतीय सैन्य ताबडतोब श्रीनगरात उतरविण्यात आले. पाकिस्तानी आक्रमक फौज तोवर काश्मीरच्या या राजधानीच्या वेशीवर येऊन पोचली होती.

भारतीय सैनिकांनी ताबडतोव आक्रमकांना पिटाळण्यास सुरवात केली आणि सर्व आघाड्यांवरून पाकिस्तानी सैन्य व टोळीवाले पळ काढू लागले. दरम्यान एक जानेवारी, १९४८ रोजी भारताने संयुक्त राष्ट्रसंघात पाकिस्तानी आक्रमणाची तक्रार नोंदविली.

बरोबर एक वर्षांनंतर जेव्हा सध्याची युद्धतहकुबी रेषा अमलात आली, तेव्हा काश्मीरची दोनतृतीयांश भूमी आक्रमकांपासून मुक्त झाली होती.

अशा रीतीने शस्त्राच्या बळावर काश्मीर जोडून घेण्याचा पाकिस्तानचा पहिलाच प्रयत्न सपशेल फसला, पण त्याची युद्धाची खुमखुमी काही जिरली नाही. तेव्हा-पामूनच शस्त्राच्या बळजोरीने काश्मीर “स्वतंत्र” करण्याची स्वप्ने पाकिस्तानी नेते सतत पाहू लागले होते व तसा उघडउघड प्रचार करून पाकिस्तानी जनतेत विष पेरीत होते.

अनेकवेळा संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सुरक्षा समितीतही काश्मीरचा प्रश्न उकरून काढण्याचा व्यर्थ प्रयत्न पाकिस्तानने केला. परंतु काश्मीरच्या भूभागावरील आक्रमण परत घेतल्याशिवाय पाकिस्तानला काश्मीरवद्दल शब्दही उच्चारण्याचा हक्क नाही; मग सार्वभूताचे तर नावच नको, अशी कणखर भूमिका भारताने घेतली होती.

दरम्यान पाकिस्तानने अमेरिका, ब्रिटन आणि सीटो व सेन्टो या लष्करी गटांशी शस्त्रास्त्र मदतीसाठी करार केले. कम्युनिस्टांविरुद्ध आक्रमण करण्यासाठी वा कम्युनिस्ट आक्रमणाच्या प्रतिकारासाठी सर्व जगात ठिकठिकाणी लष्करी फळाचा उभारण्यास उत्सुक असलेल्या या गटांना आशियात पाकिस्तान हा चांगलाच पितू सापडला आणि अमेरिकेने पाकिस्तानला शस्त्रास्त्रांची वाटेल तशी मदत देण्यास सुरवात केली.

अशा रीतीने फक्त कम्युनिस्टांविरुद्ध लढण्यासाठीच पाकिस्तानला अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रे मिळत असता पाकिस्तानच्या राज्यकर्त्यांचा एकच जाहीर जप चालू होता— “भारत आमचा नंबर एकचा शत्रू आहे,” आणि “आमच्या शस्त्रबळावर आम्ही काश्मीर मुक्त करू.”

युद्धबंदीरेषेला तर पाकिस्तानने तसा कधीच मान दिला नाही. गेली १६ वर्षे पाकिस्तानच्या बाजूने या रेषेवर सतत कटकटी चालूच होत्या. काश्मीर आमचे आहे आणि ते आम्ही मिळविणारच, अशा प्रचाराकडे पाकिस्तानी जनतेचे लक्ष वेधून अंतर्गत प्रश्नांना पाकिस्तान सरकार डावलू पाहत होते. परंतु अमेरिकेच्या जरबेमुळे म्हणा, किंवा स्वतःच्या सामर्थ्याविषयी साशंक असल्यामुळे म्हणा, भारताचा अविभाज्य भाग झालेल्या काश्मीरवर सरळ सरळ आक्रमण करण्याची पाकिस्तानची छाती होत नव्हती.

अशा स्थितीतच पाकिस्तानचे हुकूमशाह फील्डमार्शल आयूबखान यांना एक नवा दोस्त मिळाला. पाकिस्तानचा शत्रू नंबर एक भारत. मग भारताचा शत्रू चीन हा पाकिस्तानचा जानी दोस्त झालाच पाहिजे.

खान-माओ भाईभाई

झाले, मग आयूबखान मध्ये एकदा पेकिंगला जाऊन माओ त्से तुंगला मिठी मारून आले. त्याने आयूबला कोणता कानमंत्र दिला कुणास ठाऊक, पण त्याची उजळणी घेण्यासाठी चीनचे पंतप्रधान चौ एन् लांग आणि परराष्ट्रमंत्री मार्शल चेन या दोन दोन वेळ कराचीला येऊन गेले. “चिनी-पाकिस्तानी भाई भाई”च्या घोषणांना ऊत आला आणि काश्मीरचा वळी घेण्यासाठी एक नवेच कारस्थान शिजू लागले.

उत्तर पाकिस्तानातील आणि पाकिस्तानव्याप्त काश्मिरातील टोळीवाल्या “मुजाहिद”ना चिनी सैन्याचा ज्यात हातखंडा आहे, अशा गनिमी पद्धतीच्या युद्धाचे शिक्षण १९६४ च्या डिसेंबरापासून देण्यास पद्धतशीर सुरवात झाली. त्यांना काश्मिरात घुसवून त्यांच्यातर्फे घातपाती कृत्ये करवून आणावयाची व काश्मिरातील जनतेने स्वातंत्र्यासाठी वंड उभारले आहे, असा सर्व जगभर ओरडा करायचा आणि मग “काश्मिरी जनतेच्या मदतीला” जायचे, अशा तऱ्हेची एक गुप्त योजना पाकिस्तानने आखली.

त्याप्रमाणे ५ ऑगस्ट, १९६५ पासून युद्धबंदीरेषा ओलांडून सुमारे तीन हजार पाकिस्तानी नारिकांनी भारताच्या काश्मिरात प्रवेश केला.

परंतु भारतीय लष्कर सावध होतेच. काश्मिरी जनतेच्या आणि पोलिसांच्या साह्याने जवानांनी या गनिमी आक्रमकांना पिटाळण्यास सुरवात केली. काश्मिरी जनता आपणास साह्य करील, ही त्या आक्रमकांची अपेक्षा अगदीच फोल ठरली आणि काश्मिरी खेड्यांतून युद्धबंदीरेषेकडे परत पळताना त्यांना पळता मुई थोडी झाली.

गनिमी आक्रमकांची पहिली तुकडी अयशस्वी झाली तरी दुसऱ्या तुकडीने ठिकठिकाणी युद्धबंदी रेषा ओलांडण्यास प्रारंभ केलाच. तेव्हा मात्र भारतीय सैन्याला कळून चुकले, की काश्मीरच्या या ४६० मैल लांबीच्या युद्धबंदीरेपेत अशा अनेक खिंडी आणि वाटा आहेत, की ज्यांतून गनिमी आक्रमक येतात व ज्या रोखणे कठीण आहे. शेवटी आंतरराष्ट्रीय कायद्याप्रमाणे एकच उपाय होता. आक्रमक-शत्रू ज्या तळांवरून हल्ले करतो, ते तळच नष्ट करणे.

त्याप्रमाणे ऑगस्टच्या तिसऱ्या आठवड्यात आपल्या सैन्याला आदेश देण्यात आला. लगोलग २५ ऑगस्टपासून आपल्या शूर जवानांनी गनिमी आक्रमकांची ठाणी हेरून कारगिल, टिटवाल आणि हाजीपीर भागांतील ठाणी हस्तगत करण्यास प्रारंभ केला आणि गनिमी आक्रमकांच्या साह्याने काश्मिरात ‘वंड’ घडवून आणून ते घशात घालण्याचा पाकिस्तानी डाव मुळातच चेचून काढला.

ज्ञाते! या नामुष्कीच्या अपयशाने पाकिस्तानी युद्धपिपासू अधिकच भडकले

आणि त्यांनी सप्टेंबर १, १९६५ च्या पहाटे युद्धबंदीरेषा जेथे भारत-पाकिस्तान आंतरराष्ट्रीय सीमेला मिळते, त्याजवळील सीमेवरून छांब विभागात हवाई छात्राखाली पॅटन रणगाडे व चिलखती गाड्यांसह प्रचंड प्रमाणावर आक्रमण सुरू केले आणि या संघर्षाला सुरवात झाली.

काश्मीरच्या दक्षिणेचा छांबपासूनचा भाग हा अतिशय सपाट मैदानाचा आहे. हेच मैदान खाली पंजाबच्या मैदानास जाऊन मिळते. रणगाड्यांच्या हालचालीस हे मैदान फार सोयीचे. त्यामुळे पॅटन रणगाड्यांच्या दोन सामर्थ्यवान रेजिमेंटनिशी पाकिस्तानच्या एका संपूर्ण इन्फंट्री रेजिमेंटने छांब भागात जम्मू-अखनूर-राजुरी हा मार्ग तोडण्याच्या उद्देशाने दिलेली घडक वधून, पाकिस्तानच्या पाठीराख्या अँग्लोअमेरिकनानांना आनंदाच्या उकळ्या फुटल्या. ही आक्रमणाची योजना पाकिस्तानने फार पूर्वीपासून आखली असली पाहिजे, कारण छांब भागांतल्या या आक्रमक-लाटेबरोवर काही ब्रिटिश आणि अमेरिकन वार्ताहरही अगदी निमंत्रितांसारखे घुसले होते.

पाकिस्तानच्या पहिल्याच दौडीने दिपून गेलेल्या आणि सत्तर सामर्थ्यवान पॅटन टँकच्या ताफ्याने भारावून गेलेल्या आणि भारताच्या मुळावर टपलेल्या या वार्ताहरांनी हे पाकिस्तानची गुणवत्ता विरुद्ध भारताची संख्या यांचे युद्ध आहे, अशा आपापल्या वृत्तपत्रांतून हर्षातिरेकाच्या आरोळाचा ठोकण्यास आणि एक पाकिस्तानी सैनिक दहा भारतीय सैन्यांच्या बरोबरीचा असून, या वेगाने पाकिस्तानी सैन्य भारताचा सहज महिन्या-दोन महिन्यांत खिमा उडवू शकेल, अशी रम्य भाकितेही वर्तविण्यास सुरवात केली.

पण हा हर्षान्माद फार काळ टिकला नाही.

२ सप्टेंबर

दुसरे दिवशी म्हणजे २ सप्टेंबरला पाकिस्तानी आक्रमणाची घडक थोपविण्यासाठी निघालेल्या आपल्या तुकड्यांवर पाकिस्तानची अमेरिकन बनावटीची, आवाजाच्या वेगाची बरोबरी करणारी सेवर जेट या बाँबर-विमानांची तुकडी घावून आली. ही सेवर जेट बाँबर्स अतिभयानक व अत्याधुनिक समजली जातात आणि त्यांना प्रतिकार करणारी बंगलोर येथील भारतीय कारखान्यात तयार केलेली गॅट फायटर्स ही विमाने सेवर्सच्या पासंगालाहि पुरणार नाहीत, अशी पाकिस्तानी आणि पाश्चात्य लष्करी-तज्ज्ञांची समजूत होती.

परंतु चिलटासारख्या दिसणाऱ्या अतिशय हलक्या अशा या बंगलोर गॅट फायटर्सनी पाकिस्तानच्या हवाई सामर्थ्याचा पार नक्षा उतरवून टाकला. दोन सप्टेंबरच्या पहिल्याच हवाई-चकमकीत त्यांनी पाकिस्तानी सेवर्सना सळो का पळो करून सोडले. दुसरे दिवशी पाकिस्तानने सेवर्सबरोबरच अमेरिकन बनावटीचे एफ-१०४

स्टार फायटर्सनामक अतिभयानक असे स्वनातीत अस्त्र आघाडीवर पाठविले. हे स्टार फायटर्स तर भारताला अगदीच अजिंक्य समजले जात. परंतु आपल्या वैमानिकांनी त्या दिवशी कौशल्याची कमाल केली. ट्रॅव्हर कीलर नावाच्या एका तरुण वैमानिकाने हवाई चकमकीत आपल्या गॅट विमानातून एका सेबरचा पाठलाग करून अचूक नेमबाजी करून ते उडवून लावले. दुसऱ्या एका सेबरचा आपल्या विमानविरोधी तोफने वेध घेतला आणि इतर सेबर्स व स्टारफायटर्सना आपल्या गॅट फायटर्सनी अक्षरशः पळवून लावले आणि पाकिस्तानची स्वतःच्या हवाई वर्चस्वाची गोड कल्पना धुळीला मिळविली. भारतीय गॅट्सची ही कामगिरी बघून लष्करी तज्ज्ञांनीही तोंडात बोटे घातली.

अशा रीतीने छांव भागातील पाकिस्तानी रणगाड्यांच्या आक्रमणाचा वेग मंदावला. तरीदेखील पाकिस्तानी फौजांनी ४ सप्टेंबरपर्यंत मुनावर-रावीनामक नदी ओलांडून जौरीयननामक एक भारतीय खेडे ताब्यात घेतले; पण अखनूर व जम्मू ही जी त्यांची उद्दिष्टे होती, ती काही सफल होईनात.

आपल्या फौजांचा नुकताच कुठे प्रतिकार सुरू झाला होता आणि पाकिस्तानी फौजांना पुढे जाण्याऐवजी शेपूट घालून पळ काढावा लागेल की काय, अशी भीती वाटू लागली होती.

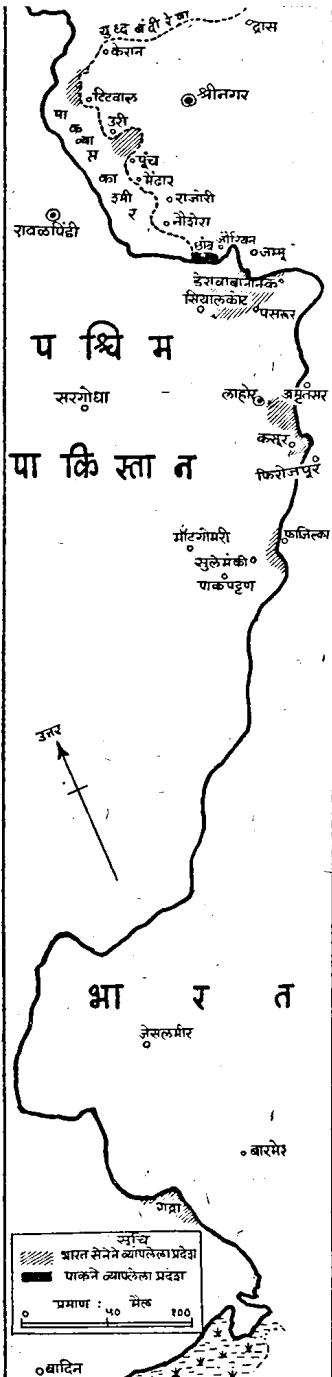
काश्मीरमधील आक्रमणाचा हाही प्रयत्न फसतो आहे, असे बघून पाकिस्तान निकरावर आले. ५ सप्टेंबरच्या मध्यरात्री पाकिस्तान हवाईदलाच्या एका विमानाने अमृतसरजवळील लष्करीतळावर हवाईहल्ला चढवून काही अग्निवाण फेकले आणि पाकिस्तानी सेना मोठ्या प्रमाणावर अमृतसर-परिसरातील सीमेजवळ आक्रमणाच्या उद्देशाने जमू लागली.

सीमोलंघन

भारताच्या सहनशीलतेचा हा अंत होता. पाकिस्तानने आपल्या हद्दीत आक्रमण केल्यानंतर त्याला चोपून काढण्यापेक्षा त्याच्याच हद्दीत जाऊन आक्रमक डाव उचलून लावण्याचे घोरण भारताने ठरविले.

“ आमच्या फौजांनी पंजाब भागातील आंतरराष्ट्रीय सीमा ओलांडली असून, पाकिस्तानचा त्या मार्गात नवीन आक्रमक आघाडी उघडण्याचा डाव उघडून लावण्याच्या हेतूने आमच्या फौजा तीन मार्गांनी लाहोरच्या दिशेने आगेकूच करीत आहेत. ”

संरक्षणमंत्री श्री. यशवंतराव चव्हाण यांनी दिनांक ६ सप्टेंबर रोजी लोकसभेत वरील घोषणा करताच न भूतो न भविष्यति अशा प्रचंड व प्रदीर्घ टाळ्यांचा कडकडाटाने सारी लोकसभा दुमदुमून गेली. साऱ्या सभेचे वातावरण विद्युत्प्रत्यय झाले आणि देशभर ती वार्ता क्षणार्धात पसरली. भारतीय जनतेने प्रतिकारात्मक संर-

क्षणाचे दुबळे धोरण टाकून संरक्षणासाठी चढाईचे धोरण प्रथमच स्वीकारले होते.

सहा सप्टेंबरच्या पहाटे आपल्या सैन्याने मोठ्या वेगाने तीन ठिकाणी पंजाबात सीमा उल्लंघून पाकिस्तानला आश्चर्याचा धक्का दिला. अमृतसरजवळील अतारी गावाजवळ सीमा ओलांडून वाग विभागात आपल्या सैन्याने प्रवेश केला आणि चारपाच मैल अंतर चपळाईने कापून लाहोरच्या वेशीवरच तळ दिला. दक्षिणेत फिरोजपूरजवळील कनूर भागात सैन्याने लाहोरच्या दिशेन मार्ग आक्रमण्यास सुरवात केली, तर उत्तरेकडून डेराबाबा नानक विभागातून आपले सैन्य पुढे आले.

दरम्यान भारतीय हवाईदलाच्या बांबर्सनी लाहोरच्या लष्करी तळांवर बांबर्फेक करून तेथील रेडिओ-प्रक्षेपण केंद्र निकामी करून टाकले.

पश्चिम पाकिस्तानच्या या प्रमुख शहराच्या वेशीवर सहा सप्टेंबरला भारतीय सैन्य धक्के देत असतानाच तिकडे छांब-जौरियन विभागातही पाकिस्तानवरच वाजू उलटली. जड चिलखती गाड्यांसह व रणगाड्यांसह पुढे सरकणाऱ्या सैन्याला भारतीय प्रतिकारापुढे नमून जौरियनपर्यंत माघार घ्यावी लागली.

लाहोर शहर भारतीय सीमेपानून जवळात जवळ १६ मैल आहे. तेथूनच छांब-जौरियन आदि भागांत चढाई करणाऱ्या व सर्व भारत-पाकिस्तान सीमेवर जाणाऱ्या पाकिस्तानी लष्कराची सूत्रे हलत होती. आक्रमणाच्या आपल्या

माणूस

नेमक्या मूळ स्थळावरच भारताने आपला हात टाकला आहे, असे पाहताच पाकिस्तान विथरले. मार्शल आयूबखानांनी तर रेडिओवर बोलताना आवेशात जाहीर करून टाकले- “आमचे भारताशी युद्ध चालू आहे.”

शास्त्रीजींनी मात्र लोकसभेत शांतपणे पण कणखरपणे सांगितले, “आमचे पाकिस्तानशी युद्ध मुळीच नसून, पाकिस्तानच्या भूमीचा तमूभरही तुकडा आम्हाला नको आहे. पाकिस्तानी आक्रमणाचा डाव उघडून लावणे हाच आमचा हेतू आहे.”

‘आमचे युद्ध सुरू आहे,’ असे आयूबने पुकारताच पाकिस्तान रेडिओचे चांगलेच फावले आणि त्यांनी निर्लज्जपणे अगदी उघड उघड धार्मिक भावनांना हाक देऊन पाकिस्तानचे भारतावरील आक्रमण “जिहाद” साठी असल्याचा प्रचार चालू केला.

पाकिस्तानने त्यानंतर आणखी एक पाऊल पुढे टाकले. सात सप्टेंबर रोजी पाकिस्तानी विमानांनी जामनगर, जम्मू, पठाणकोट आणि पूर्वस कलकत्याजवळील कलाईकुंड येथील विमानतळांवर बांबवर्षाव केला. याच भागांतील बऱ्याच ठिकाणी नागरी वस्तीवरही शत्रूच्या विमानांनी निर्धूणपणे हल्ले चढविले व अशा रीतीने युद्धाचे क्षेत्र अधिकच व्यापक केले. दुसरे दिवशी दिल्लीवरही बांबफेक करण्याचा एका पाकिस्तानी विमानाने निष्फळ प्रयत्न केला, पण त्यामध्ये शत्रूला ते विमानच गमवावे लागले.

दरम्यान पंजाबमधील काही ठिकाणी पॅरॅशूटमधून आपले सैनिक पाकिस्तानने उतरविले. भारतीय हद्दीत घातपाती कृत्ये करण्यास घाडलेल्या या पाकिस्तानी सैनिकांना पंजाबी पोलिसांची व खेडुतांची एवढी दहशत बसली, की त्यांच्यापैकी काहीजण भीतीने आपण होऊन पोलिसांच्या स्वाधीन झाले.

लाहोर आणि छांब

इकडे लाहोरच्या दिशेने भारतीय सैन्याने मुसंडी मारताच छांब आघाडीवर अपेक्षित तो परिणाम झाला. लाहोरवरील घोका जसा वादू लागला, तशा छांब-जौरियन भागांतून पाकिस्तानी फौजा काढता पाय धेऊ लागल्या.

त्याच मुमारास राजस्थान विभागातून शत्रूसैन्याच्या जोरात हालचाली दिसू लागल्या. पुनः भारताने निर्णय घेतला आणि शत्रूचे आक्रमण होण्यापूर्वीच ते खोडून काढण्याच्या उद्देशाने राजस्थानातील बारमेर विभागातून पाकिस्तानातील हैद्राबादेकडे एक व जम्मूमधून सियालकोटकडे दुसरी अशा दोन आघाड्या आठ सप्टेंबरच्या पहाटे उघडल्या.

जम्मू-सियालकोट आघाडीमुळे छांब विभागातून परतणाऱ्या पाकिस्तानी सैन्याला लाहोरच्या मदतीला जाणे अशक्य झाले. उलट लाहोरच्या दिशेने डेराबाबा नानक-जवळ जी आघाडी आपण उभारली होती, तिची प्रगती तेथील कालव्यावरील पूल पाकिस्तान्यांनी मुद्दाम उडवून दिल्याने थोडी रोखली होती. जम्मू-सियालकोट

आघाडीमुळे लाहोर आघाडीलाही मदत झाली.

बारमेर विभागातून सिंधमध्ये घुसलेल्या आपल्या सैन्याने थोडक्याच अवधीत सीमेनजीकचे गात्रा शहर काबीज केले आणि सीमेपामून १४० मैलांवरील हैद्रावादच्या रोखाने आगेकूच चालू केली.

त्याच दिवशी पाकिस्तानी नौदलाने कच्छमधील ओखा व द्वारका विभागावर हल्ला केला, पण आपल्या नौदलाने तो परतवन लावला.

हवाईदलाचेही युद्ध चालूच होते. आपल्या विमानांनी त्या दिवशी पाकिस्तानातील सरगोधानामक लष्करीदृष्ट्या आधुनिक समजल्या जाणाऱ्या विमानतळावर व इतर लष्करीतळांवर हल्ले केले. पाकिस्तानी विमानांनी मात्र जम्मू, फिरोजपूर व जवळपासच्या खेड्यांतील नागरी वस्तीवर हल्ले केले. त्यांत त्यांना तीन सेबर्स गमवावी लागली.

९ सप्टेंबर

९ सप्टेंबर, १९६५ चा दिवस पाकिस्तानच्या कायम स्मरणात राहील, तो त्या दिवशी झालेल्या सामर्थ्यवान आणि अजिंक्य समजल्या जाणाऱ्या अमेरिकन पॅटन टॅंक्सच्या विध्वंसामुळे. भारतीयानी त्या दिवशी कमीत कमी ७५ पाकिस्तानी रणगाड्यांचा धुव्वा उडवून शत्रूच्या तोंडचे पाणीच पळविले. त्यांपैकी ५० च्या वर पॅटन रणगाडे होते. जम्मू-सियालकोट आघाडीवर पुढे येणाऱ्या पथकानेच २८ रणगाडे तुंबळ धुमश्चक्रीत बेचिराख केले, तर भारतीय हवाईदलाने लाहोर विभागाकडे जाणाऱ्या शत्रूच्या एका मालगाडीवर बांबफेक करून तीवरील २३ पॅटन रणगाडे उडवून लावले. डेराबाबानानक भागात तर शत्रूची एवढी दाणादाण उडाली, की दोन पॅटन रणगाड्यांतील सैनिक सरळ पांढरे बावटे फडकावीत शरण आले.

लाहोरहल्ल्यातील दक्षिणेकडील कसूर आघाडी ही तर पाकिस्तानी पॅटन रणगाड्यांची दफनभूमीच ठरली. फिरोजपूरच्या पश्चिमेला नैर्ऋत्येकडून ईशान्येकडे जाणारी भारत-पाक सीमारेषा कसूर विभागात एकदम पश्चिमेकडे वळते आणि पाकिस्तानी भूभागाची एक चिंचोळी पट्टी भारतात घुसते. या ठिकाणी शत्रूसैन्याने आपल्या आघाडीला शर्थाचा प्रतिकार केला आणि येथेच खरे तुंबळ युद्ध झाले.

पाकिस्तानी तोफखान्याने या ठिकाणी कित्येक मैल लांबीची एक प्रचंड फळी उभारली आणि सात सप्टेंबरला या फळीने भारताच्या दिशेने आगेकूच सुरू केली. पाकिस्तानची ती प्रचंड लाट बघून आपल्या सैन्याने मोठ्या योजकतेने थोडी माघार घेतली आणि पाकिस्तानी सैन्याला थोडे आत अंगावर येऊ दिले. पाकिस्तानी रणगाडे आपल्या उजव्या फळीवर चाल करून आले. शत्रू हवा तेवढा पुढे आलेला वधताच दबा घरून वाट बघत बसलेल्या आपल्या चिलखती गाड्यांनी एकदम मोठ्या वेगाने पुढे येऊन चपळाईने शत्रूच्या रणगाड्यांवर भडिमार सुरू केला. त्यात शत्रूचे २१

रणगाडे निकामी झाले. ची ची करीत पाकिस्तानी फौजांना मागे पळत सुटावे लागले, पण पुनः त्यांनी एकत्र जमून आपल्या डाव्या फळीवर दुसरे दिवशी हल्ला चढविला. तेथेही आपले जवान त्यांचे स्वागत करण्यास तयार होतेच. शत्रूच्या फळीच्या मागून घुसून किंवा मध्ये प्रवेश करून अथवा जवळ जाऊन, रणगाड्यांवर हातबांब टाकून आपल्या जवानांनी इतके अतुलनीय शौर्य दाखविले, की या हल्ल्यात शत्रूचे पुनः २२ रणगाडे खलास झाले.

दोन वेळा माघार घ्यावी लागल्याने शत्रू अधिकच चिडला आणि सप्टेंबर दहा रोजी पुन्हा शत्रूच्या चिलखती विभागाने आत्मघातक हल्ला चढविला. या विभागाचा सेनापती एक मेजर जनरल आणि एक ब्रिगेडियर स्वतः जातीने या हल्ल्याचे मार्गदर्शन करीत होते. सकाळपासून पाकिस्तानी रणगाड्यांच्या आपल्या फळीवर एका-मागून एक लाटा आदळत होत्या. दुपारी तीननंतर हल्ला फसला असल्याची चिन्हे दिसू लागली, तेव्हा शहाणपणाने माघार न घेता रणगाड्यांनी अधिकच जोरात घडका मारण्यास सुरवात केली. तीन-चार रणगाड्यांच्या पथका-पथकांनी आपल्या फळ्या मोडण्याचा प्रयत्न केला, पण आपले जवान याच संघीची वाट पाहत होते. त्यांनी प्रतिहल्ला चढविला आणि पाकिस्तानी रणगाड्यांचा अक्षरशः धुव्वा उडविला. पाकिस्तानचा ब्रिगेडियर अहान रशीद शमी त्यात मारला गेला. मेजर जनरलही ठार झाला, पण त्याचे प्रेत पाकिस्तान्यांनी पळवून नेले.

कसूर भागातील धुमश्चक्री

अशा रीतीने ११ सप्टेंबरपर्यंत या विभागात शत्रूचे ५५ रणगाडे खलास करण्यात आले. १५ रणगाडे आपल्या जवानांनी जिकून घेतले. दुसऱ्या महायुद्धानंतर कसूर भागाएवढी धुमश्चक्रीची घनघोर लढाई झाली नाही, असे लष्करी-तज्ज्ञ सांगतात. पाकिस्तानचे २ लेफ्टनंट कर्नल्स आणि ४२ इतर सैनिकांना पकडण्यात आले.

भारतीय हवाईदलानेही कसूर आघाडीवरील आपल्या फौजांना बहुमोल सहाय्य केले. कसूरकडे येणाऱ्या सर्व लष्करी वाहनांवर त्यांनी बांबवर्षाव केला. कसूर-लाहोर मार्गावरील कामोके रेल्वेस्टेशनला आपल्या विमानांनी तडाखे मारले. कसूर-लाहोर मोटाररस्त्यावरील एक पूल उडविण्यात आला. ३४ लष्करी गाड्यांची कसूरकडे जाणारी एक रांगच्या रांग त्यांनी नष्ट केली.

इकडे खाकरा-लाहोर, डेरावावा नानक विभागांतही याच सुमारास शत्रूने प्रतिकारास जोर लावला होता. पाकिस्तान हवाईदलाने अमृतसरवर बांबस् टाकण्यासाठी या दरम्यान २२ फेऱ्या मारल्या. अमृतसरचे म्हणण्यासारखे नुकसान झाले नाही; तरी पाकिस्तानला या फेऱ्यांत आपल्या १३ विमानांना मुकावे लागले. लाहोरच्या दिशेने सरकणाऱ्या आपल्या जवानांनी पाकिस्तानी फौजांना खडे चारीत दिनांक १० सप्टेंबर रोजी लाहोरच्या आग्नेयेकडील बुर्की नावाचे १०,००० लोकवस्तीचे

कॉन्टोन्मेंट काबीज केले. लाहोरच्या दक्षिणेस सहा मैलांवर असलेल्या इच्छोगिल कालव्याशेजारी हे लष्करीदृष्ट्या महत्त्वाचे गाव वसले आहे. ११४ फूट रुंद व १५ फूट खोल असलेला हा कालवा सियालकोटपासून निघून लाहोरजवळून जाऊन कसूर विभागातील खेम करून गावापर्यंत जातो. लष्करीदृष्ट्या या कालव्यास लाहोरची संरक्षक-फळी म्हणून अतिशय महत्त्व आहे.

१५ सप्टेंबरपर्यंत पाकिस्तानी फौजांनी या कालव्याचे संरक्षण केले, पण १५ तारखेला आपल्या सैनिकांनी हा कालवा ओलांडलाच आणि प्रत्यक्ष लाहोर शहरच धोक्यात आले.

इकडे काश्मिरात उत्तरेकडील टिटवाल विभागात भारतीय जवानांनी किशनगंगा नदीवरचा एक पाकिस्तानी पूल उडवून नदीच्या पूर्वेकडील सर्व प्रदेश दिनांक १३ पर्यंत आपल्या ताब्यात आणला होता, तर जम्मू-सियालकोट विभागांत हातघाईच्या युद्धानंतर दोन नवी ठाणी हस्तगत केली होती. राजस्थानातील बारमेर आघाडीची आपली आगेकूच शत्रूच्या हल्ल्यांना न जुमानता घीमेपणाने चालू होतीच. पाकिस्तानी विमानांचे अनीतीचे सारे संकेत झुगारून नागरी वस्त्यांवर निर्घृण बांबहल्लेही चालू होते.

१४ सप्टेंबरची पहाट [पेशावर]

१४ सप्टेंबरची पेशावरची पहाट होती. भारतीय सीमेपासून शेकडो मैल दूर असलेले पाकिस्तानचे आणि अमेरिकेच्या यू-२ विमानांचे अत्याधुनिक विमानतळ असलेले हे शहर साखरझोपेत असतानाच सूं सूं करीत उंच आकाशातून भारताची बाँवर विमाने या शहरावर झोपावली आणि विमानतळाचे महत्त्वाचे भाग उद्ध्वस्त करून, तेलाच्या टाक्यांना आगी लावून, पाकिस्तानी स्टार फायटर्स त्यांचा पाठलाग करण्यासाठी सज्ज होत आहेत, तोवर ती निघूनही गेली. तळावरील बरीच पाकिस्तानी विमानेही नष्ट झाली.

भारतीय वैमानिकांच्या या धाडसाने पाकिस्तान खरोखरच आश्चर्यचकित झाले. कारण पेशावर आणि कोह्याट ही दोन अत्याधुनिक विमानतळे भारतीय बाँवर्सच्या कक्षेत येणे शक्यच नाही, अशी त्यांची कल्पना होती.

सियालकोट विभागातील आपल्या जवानांनीही या सुमारास मोठा पराक्रम गाजविला. डेराबाबा नाकक विभागात पूर्वेकडे जाणारी भारत-पाक सीमा एक अर्धवर्तुळाकार वळण घेऊन जम्मूच्या दक्षिणेने पश्चिमेस येते आणि मग उत्तरेत वळते. त्यामुळे सियालकोटच्या पूर्वेस सुमारे २५ मैल लांबपर्यंतचा एक पाकिस्तानी फुगवटा भारतीय म्हागात घुसतो. डेराबाबा नाकक विभागातून पुढे येणाऱ्या आपल्या सैन्याच्या पिछाडीला या फुगवटाच्या वाटेने शिरून रसद तोडवी, असा विचार पाकिस्तान सुरू करते न करते, तोच आपल्याच सैन्याने जम्मूतून सियालकोटकडे

आघाडी मारली. पाकिस्तानी चिलखती गाड्यांची एक संवंध डिव्हिजन या फुगवट्यातून भारतात घुसण्याच्या वेतात होती, तोच सियालकोटच्या रोखाने आपले सैन्य पुढे निघाले होते. भारताच्या हवाईदलाने त्यांपैकी ३० रणगाडे उडविले आणि आपल्या सैन्यआघाडीने ४५ रणगाडे नष्ट केले. १५ सप्टेंबरपर्यंत सियालकोट विभागातही लाहोर-कसूर विभागाप्रमाणे पाकिस्तानी सैन्याची फळी फुटली आणि त्याच दिवशी आपल्या सैन्याने सीमेपासून १३ मैल आत शिरून सियालकोट-पसरूर लोहमार्गावरील कित्येक मैल लांबीच्या पट्टीचा ताबा मिळविला.

उरी-पूंच विभागातील फुगवटा आपल्या जवानांनी मोठ्या नाट्यमयरीतीने भरून काढला. फुगवट्याच्या उत्तरेकडील उरी ठाण्याहून निघालेले सैनिक आणि दक्षिणेकडील पूंचहून निघालेले जवान यांनी आपल्या आघाड्या १४ सप्टेंबर रोजी परस्परात मिळविल्या आणि पाकिस्तानी आक्रमकांचे महत्त्वाचे तळ असलेला १५० मैलांचा हा फुगवटा पूर्णपणे ताब्यात आणला.

सफल हेतू

अशा रीतीने १६ सप्टेंबरपर्यंत पाकिस्तानी शस्त्रास्त्रे मोठ्या प्रमाणावर नष्ट करण्याचे आपल्या सैन्याचे उद्दिष्ट बरेचसे सफल झाले होते. सर्व आघाड्यांवर आपला एकच प्रयत्न दिसत होता. शत्रू-प्रदेशात वेगाने चाल करून जाऊन मू-प्रदेश जिंकण्या-ऐवजी शत्रूसैन्याला शक्यतोवर अंगावर घेऊन त्याची शस्त्रास्त्रे व दारूगोळा नष्ट करणे, हेच आपल्या सैन्याचे उद्दिष्ट दिसत होते.

हा वेळपर्यंत आपल्या विमानांनी ही महत्त्वपूर्ण कामगिरी केली होती. आपल्या आघाड्यांना हवाईछत्र पुरविणे, शत्रूच्या बाँबरविमानांना पिटाळून लावणे, शिवाय शत्रू-प्रदेशात खोलवर शिरून लष्करी तळ उद्ध्वस्त करणे, अशी महत्त्वाची कामे त्यांनी केली. आपल्या विमानांनी सरगोधा विमानतळाचे चांगलेच नुकसान केले होते. पेशावर तळाला दोनदा तडाखे हाणले होते. कोहाट व चाकझुमरा या महत्त्वाच्या विमानतळांचेही आपल्या विमानांनी नुकसान केले होते.

अशा रीतीने युद्धाची महत्त्वाची क्षेत्रे, मोक्याची ठाणी आपल्या हाती असताना आणि लाहोरच्या वेशीवर पाकिस्तानचे कंवरडे मोडायची वेळ आली असतानाच चीनने भारताला निर्वाणीचा खलिता घाडला, की १९ सप्टेंबरच्या मध्यरात्रीपर्यंत भारताने सिक्कीम-चीन सीमेवरील आपली सर्व लष्करी ठाणी काढून घ्यावीत, नाहीतर गंभीर परिणाम होतील.

आणि युद्धाचे सारेच राजकारण बदलून गेले.

पंतप्रधान शास्त्रींनी कणखरपणे सांगितले, की आम्ही कुणाच्या धमकीने दवगार नाही. चिनी आक्रमणाचाही प्रतिकार करण्यास आम्ही सज्ज आहोत.

चीनच्या या कागदी धमकीमुळे मात्र सान्या जगात एकच खळबळ उडाली.

भारत-पाकिस्तान युद्ध अगोदर थांबवा, तावडतोब थांबवा, असा सूर साऱ्या राष्ट्रांत निघू लागला. अमेरिकेने जाहीर करून टाकले, की चीन युद्धात पडले तर त्याचा समाचार अमेरिका घेईल. रशियानेही भारत-पाकिस्तान युद्धात कुणी तेल ओतण्याचा प्रयत्न करू नये, अशी चीनला जरब दिली.

चीनने आपली निर्वाणीची मुदत आणखी तीन दिवसांनी वाढवली, पण दरम्यान संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सुरक्षा समितीने भारत-पाक युद्ध तावडतोब थांबवून युद्धबंदी रेषा अमलात आणावी असा ठराव केला.

पाकिस्तानचे आक्रमक तळे नष्ट करून त्याची शस्त्रास्त्रे खच्ची करणे हा जो भारत सरकारचा उद्देश होता, तो सफल झाला होता. त्यामुळे युद्धबंदी स्वीकारण्यास भारताची कुठलीच हरकत नव्हती. परंतु पाकिस्तानला मोठाच पेच पडला. सुरक्षा समितीने युद्धबंदीच्या ठरावात काश्मीरमध्ये सार्वमत घेण्याबाबत उल्लेखही नाही.

ज्यासाठी हे सारे रण पाकिस्तानने माजविले, भारतावर आक्रमण केले, अनक सैनिक गमावले, सामर्थ्यवान रणगाडे आणि विमाने गमवून स्वतःची नाचक्की जगात करवून घेतली; तेच मिळत नाही, असे पाहून पाकिस्तानच्या तोंडचे पाणी पळाले. युद्धबंदीस त्याने नकार दिला.

वास्तविक पाहता १९ सप्टेंबरपर्यंत लष्करीदृष्ट्या पाकिस्तानने इतका मार खाल्ला होता, की त्याने पडत्या फळाची आज्ञा म्हणून युद्धबंदी स्वीकारण्यास हवी होती.

परंतु शिजत होते मलतेच. १९ सप्टेंबरच्या मध्यरात्री चीनने भारताला दिलेली निर्वाणीची मुदत संपत होती. पाकिस्तानच्या तोंडास युद्धात फेस आलेला बघूनच चीनने हा पवित्रा घेतला होता आणि त्याची वेळ इतकी बरोबर साबली होती, की चीन-पाकिस्तानच्या चोरून चाललेल्या चुंबाचुंबीवद्दल कुठल्याच राष्ट्राला संशय उरला नाही.

मियाभाई पडे, लेकिन टाँग उँची

परंतु प्रसंग बघून व साऱ्या जगाचे लोकमत बघून चीनने लगेच आपला पवित्रा बदलला आणि निर्वाणीची मुदत वाढविली. इकडे पाकिस्तानपुढे पेच पडला. युद्धबंदी मान्य करून गेली अठरा वर्षे काश्मीर जिकण्याची जी स्वप्ने उराशी बाळगली, त्यांना तिलांजली द्यायची, की सरळ युद्धबंदी नाकारून बड्या राष्ट्रांना ठोकून सरळ चीनशी उघड उघड हातमिळवणी करावयाची. पण पाकिस्तानला बड्यांची मर्जी ठोकरण्याची काही हिंमत झाली नाही आणि शेवटी मोठ्या कष्टाने त्याने युद्धबंदीला मान्यता दिली. परंतु जाता जाता अमृतसरच्या नागरी वस्तीवर अमानुष बांबवर्षाव करून पाकिस्तानने आपल्या रक्तपिपासू वृत्तीचे असे काही हिंडीस प्रदर्शन घडविले, की साऱ्या जगाला धक्का बसावा.

दिनांक २३ सप्टेंबरच्या पहाटे चोन्ही वाजूंकडील तोफा थंड पडल्या. युद्ध तात्पुरते तरी थांबले. सुरक्षा समितीच्या ठरावानुसार ५ ऑगस्टपूर्वी जेथे आपली सैन्ये होती, तेथपर्यंत माघार घेऊन हाजीपीर खिंड, कारगिल, उरी-पूच फुगवट्याचा प्रदेश आदि आपल्या संरक्षणाच्या दृष्टीने महत्त्वाची अमलेली ठाणी सोडावयाची किंवा नाही, याचा खुलासा सप्टेंबर २२ पर्यंत झाला नव्हता.

तिकडे जवानांनी आपल्या बंदुका आणि मशीनगन्स मोठ्या नाखुपीने खाली ठेवल्या आणि इकडे साऱ्या देशात असमाधानाची एक लाट पसरली. पाकिस्तानने युद्ध आता सुरूच केले आहे, तो पाकव्याप्त काश्मीरही आपण आता घेऊन टाकावे, अशी मोठ्या प्रमाणावर मागणी होती. आमचा तो उद्देश मुळीच नाही, असे भारत सरकारने पुन्हा पुन्हा स्पष्ट केले होते, तरी लोकांना विश्वास वाटत नव्हता.

भारत-पाक सीमा विझते आहे, तोवर चीनने तिकडे उत्तर सीमेवर आगी लावण्यास प्रारंभ केला आहे. चीन मोठ्या प्रमाणावर आक्रमण करण्याची शक्यता दिसत नसली, तरी किरकोळ कटकटी चालू ठेविले असे दिसते.

परंतु या युद्धापासून भारताला आणि जगालाही अनेक घडे मिळाले आहेत. एक म्हणजे आपली वाजू सत्याची असूनही ठामपणे आपल्या पाठीशी उभे राहून पाकिस्तानला उघडपणे आक्रमक ठरविणारा साऱ्या जगात एकही आपला मित्र नाही, हे उघड झाले. इतर राष्ट्रांची गोष्ट सोडाच. नासेर आणि टिटो-ज्यांना आपण आपले परममित्र समजतो, त्यांच्यापैकीही जाम कुणी तोंड उघडत नव्हते.

अमेरिकेच्या परराष्ट्रधोरणाचा पाकिस्तानच्या बाबतीत झालेला सपशेल पराभवही या निमित्ताने उघड झाला. अब्जावधी डॉलर्सचा मलिदा वर्षानुवर्षे लाडक्या पाकिस्तानी बाळाला चारला, पण शेवटी ते चीनचा हात धरून पळून गेले, असा प्रकार झाला.

आघाडी आता थंड आहे, पण पाकिस्तानी जनतेच्या आणि राज्यकर्त्यांच्या डोक्यातील "जिहाद" च्या घोषणा अद्याप विरल्या नाहीत. पुनः केव्हा त्या वर

सर्वत्र मिळतात
व्यापाऱ्यांनी लिहावे
बॅडेकर मसालेवाले, मुंबई ४

उकाळून येतील आणि पुन्हा केव्हा आपल्या बाह्या सरसावून पाकिस्तानला चपराक द्यावी लागेल, याचा नियम नाही.

तज्ज्ञांचे अंदाज व वस्तुस्थिती

१ सप्टेंबरपासून १९ सप्टेंबरपर्यंत झालेल्या युद्धातील हानीचे आकडे पाहण्यासारखे आहेत.

या युद्धात पाकिस्तानचे ३,८४० सैनिक, ४६४ रणगाडे आणि ७५ विमाने कामी आली.

त्याविरुद्ध भारताचे १,१५७ सैनिक, १०० रणगाडे आणि ३५ विमाने खेळास झाली.

४६४ रणगाड्यांपैकी ३८ भारताने जिकले असून, एकूण पाकिस्तानने गमावलेल्या रणगाड्यांत २४५ पॅटन, ४६ शेर्मन, १६६ चॅफे जातीचे आणि इतर जातीचे रणगाडे आहेत.

पाकिस्तानने पॅटन रणगाडे इतके भरमसाटपणे गमावले, की या रणगाड्यांच्या सामर्थ्याविषयीच अमेरिकनांना आता शंका येऊ लागली आहे. या रणगाड्यांच्या भरवशावरच सेंटोदिल लष्करी गर्दांची सैन्ये विसंबून आहेत; त्यामुळे त्यांच्यातही मोठेच शंकेचे वातावरण पसरले आहे.

जी गत रणगाड्यांची, तीच विमानांची. पाकिस्तानने गमावलेल्या विमानांत ४७ एफ-८६ सेबर्स, ५ स्वनातीत, एफ-१०४ स्टार फायटर्स, सात बी-५७ बांबर्स व इतर विमाने आहेत.

गमतीची गोष्ट अशी, की यांतील चाळीसच्या वर विमाने आपल्या गॅट विमानांनी हुवेतील चकमकीत पाडली आहेत. सेबर्स आणि स्टार फायटर्स-सारख्या भयानक अमेरिकन विमानांसमोर अगदी सर्वात हलकी असणारी भारतीय गॅट फायटर्स टिकाव तरी घरतील की नाही, हीच शंका पाश्चात्य लष्करी तज्ज्ञांना होती; पण त्यांचे सारेच अंदाज चुकले. पाकिस्तानी हवाई-बलस्वाबद्दल जी मंडळी जिभा लांब काढून बोलत होती, ती आता एकदम गप्प झाली आहेत.

पाकिस्तानने २२ अधिकारी गमावले, तर भारताने ६४. याचा अर्थ उघडच असा आहे, की पाकिस्तानी अधिकारी स्वतः मागे राहून आपल्या सैनिकांना पुढे ढकलतात. उलट भारतीय अधिकारी मात्र आपल्या शूर जवानांवरच प्रत्यक्ष युद्धात पुढे सरकतात.

सकाळपासून वावाळ करून जीव नुसता मेटाकुटीस आला होता. दोन हातांनी कामं तरी किती आवरायची ? नि या भेगा पडलेल्या पावलांनी वावपळ तरी किती सोसायची ? ऊन नाही, पाऊस नाही. थंडी नाही, वारा नाही. कश्शा-कज्याची म्हणून परवा करायची नाही ? सारखं आपलं यां घरातून त्या घरात शिरायचं, वाळंतिणीला तेल लावून रगडायचं, वाळाची आंधोळीची तयारी करायची, वाळाला, वाळंतिणीला आंधोळी घालायच्या, शेक घायचा, धूप घालायचा नि काजळ-तीट करून हे गाडाभर कपडे घुवायचे. हगली, मुतली, झबली, टोपरी, दुपटी ! काय थोडे कपडे ! कंबरेची हाडं नुसती दिली होऊन जातात. घाम जिरून जिरून अंगाला नुसता घामट वास मारायला लागतो. काय इलाज आहे का त्याला ? पण कुणोतरी नाक मुरडून म्हणतंच, “ शांताबाई, जरा स्वच्छशी आंधोळ करूनच या ना अंगाला लावायला. घामटाण नुसती घमघमतेय बघा ... ” आता मला का हीस आहे हे असं राह्यची ? पूर्वी मुलांचे वडील होते, तेव्हा राहत होते का ही अशी कैकाडीसारखी ? कसं माझं घरटं स्वच्छ आणि नीटनेटकं होतं. स्वतः माझ्या हातांनी जमिनी सारवत होते. भांडी लख्ख घासून ठेवीत होते. दारात सडा घालीत होते. फुटझाडांना पाणी घालीत होते. कुणोही यावं नि म्हणावं, ‘ शांताबाई, तुमच्या घरात शिरलं नि घडोभर बसलं, तर जीव कसा प्रसन्न होऊन जातो बघा. सगळं तुमचं घर टोपटीस आणि नुसतं निर्मळ-जंरा कुठं घाण दिसायची नाही. ” दिसेल कशी घाण ? कंबर मोडून मी घरात वावरत असताना ? माझा हात प्रत्येक वस्तूला लागत असताना ? मुलांचे वडीलही कवीकवी म्हणायचे, “ शांते, तू

एक निवेदन

सौ. व सु धा पा टी ल

रस्त्यावर ही गर्दी जमली होती. मी कुणाकुणाला विचारलं !

कुणीतरी म्हणाले, “ नेहरू वारले.”

मी विचारलं, “ काही मुलंबाळं ? केवढे होते हो ? ”

*

आहेस म्हणून घराला रया आहे. कामावरून घरी परत येताना सरळ नाकासमोरचा रस्ना घरावासा वाटतो. माझे दोस्त म्हणतात, “ तू बाईलवेडा आहेस. अरे, झाली की लग्नाला आता सोळा वर्ष ! कधीतरी घोड्यावर दोनतीन रुपये लावशील की नाही ? एखादी तुरी वाटली झोकशील की नाही—निदान पत्त्यांवर तरी ...” पण नाही. मला तडक घरी यावंसं वाटतं. मला सारे हसतात, हमू देत. त्यांना माहीत नाही...हे असं अंगण...ही फुलझाडं, पायरीवर गुलबक्षीची नाहीतर अबोलीची वेणी गुफोन वसलेली तू ..आणि मागच्या दारी लंगडी घालून खेळणारी आपली पोरं... याशिवाय दुसऱ्या कक्षात मला गोडी नाही—

वरच होतं ते त्यांचं. कवी वाहेरच्या कसल्या छंदाफंदांत ते पडले नाहीत की पैशांची उघळपट्टी केली नाही. मिळेल त्यांत काटकसर करून आम्ही आमचं घरटं छान बांधलं होतं, नोट राखलं होतं, पण मध्येच आर्घा डाव टाकून ते निघून गेले. दोन वर्ष आजाराशी झगडता झगडता त्यांचीही शक्ती संपली नि आमची शिल्लकही सरली. वरं, जगले वाचले असते, तर मनाने उमेद धरली असती. त्यांची जबाबदारी खुपीने पत्करली असती. हाडांची काडं केली असती. कामं कामं ती कसली ? त्यांची मेली कसली भीती ? चार घागरी जास्त ओडल्या ! चार हंडे—कळशा जास्त घासल्या ! आहे काय मोठसं ? बालद्या बालद्या कपडे घुतले ! कामाची लाज कशाला ? एवढं हे शरीर देवान दिलंय ते काय आयतं वसून खायला ! मला कष्टांची भीती नव्हती; लाज तर नव्हतीच नव्हती. फक्त आपलं माणूस हवं होतं. संध्याकाळी कामावरून घरी आल्यावर

प्रेमानं त्यानी नुसतं म्हणायला हवं होतं, “ शांते-काम करून करून किती ओढवली आहेस. आता जरा बस अशी. विश्रांती घे थोडीशी. ” वस्स ! यापरतं जास्त काय हवं असतं का माणसाला ! एवढं जरी जन्ममर मिळालं असतं तरी वस्स होतं मला. पण ते गेले. काही न बोलता गुपचूप निघून गेले-मला आणि मुलांना हे असं वाऱ्यावर सोडून मध्येच आपल्या आपण नाहीसे झाले. पण दुःख करायला तरी अवसर कुठं मिळाला ? तीन मुलं पोटाशी घेऊन नुसतं रडणार तरी किती दिवस ? तेराव्याचं करण्यापुरते पैसे शेजारून उसने आणले नि चौदाव्या दिवसापासून कामाला कंबर कसली. मनात म्हटलं, “ मुलं शाळेत जातात, त्यांचं शिक्षण अर्थवट सोडायचं नाही...ते पुरंच करायचं. त्यांनी घरची कामं थोडीथोडी करावी नि दिवसभर अभ्यास करीत राहावं. भरामर भरामर एकदाची पास होत गेली म्हणजे सुटले. आजवर पुरी फी भरीत होते. आता वडील गेले म्हणून काय झालं ? नादारी मागायची नाही. वाटल्यास थोरल्याने पेपरलाईन टाकून फी जमवावी. मघत्यानं दुधाच्या बाटल्या पोचत्या करून पैसे मिळवावेत. धाकटीचं मी पाहीन. बाकीच्या घरखर्चाचं मी पाहीन - ” वस्स एवढं अगदी पुरतं मनाशी ठरवलं आणि घडाक्या-सरशी सुईणीची दोन कामं पत्करली. प्रथम प्रथम अवघडल्यासारखं झालंच. नाही कसं म्हणू ? अजूनपावेतो कामाचे केवढे तरी ढीग मी उपसले होते, पण ते माझ्या स्वतःच्या घरात. घराच्या बाहेर पडून दुसऱ्यांच्या घरात नव्हेत. स्वतःच्या घरात रावणं हक्काचं असतं, आपल्या मर्जीचं असतं. दुसऱ्या घरी मोलानं कामं करायची म्हणजे वेळेला बोलणी खावी लागतात, स्वाभिमान बाजूला सारावा लागतो, मन मारावं लागतं-नको तित्यं, नको त्या वेळेला खोटं हसून, खोटं बोलून वेळ निभावून न्यावी लागते-निलाजरेपणा दाखवावा लागतो. सगळ्यांत वाईट म्हणजे आपण आपले राहत नाहीत ...दुसऱ्याच्या हुकमातले होतो...दरवेशाच्या अस्वलासारखे.

या सगळ्या नव्या गोष्टी अंगवळणी पडायला पहिल्यांदा फार त्रास झाला-मुलांना आणि मला-दोघांनाही. त्यांना अशा कामांची सवय नव्हती, पण समज चांगली असल्याने त्यांनी झटकन सगळ्या सवयी मुरवून घेतल्या. त्रास दिला तो मुलीनेच. पहाटे सहापासून मी जी घराबाहेर पडायची, ती दुपारी साडेबारा-एकपर्यंत घरी यायचीच नाही. बिचारी एकटीच घरी असायची. दोघेहीजण त्यांची कामं करून आले, की मग तिची कळी खुलायची. अकरा वाजेपर्यंत माझी पोरवरण, भात, भाजी करून ठेवी; भावांना वाढीत केरकचरा काढी आणि कुलूप लावून शाळेत जाई. माझी कामं आटपून मी घरी आले, की घरची घुणीमांडी, माझी वेणीफणी, आंधोळ होईस्तोवर दुपारचे चार वाजत-मग कसली झोप नि कसलं काय ? संध्याकाळ झाली, की परत हातापायांना तेल लावायला कुणाकुणाकडे जावं लागे-म्हणून जायच्या आधीच दळणवेचण, निवडणटिपणं सारं उरकावं लागे. संध्याकाळमाठी

ताज्या पोळ्या नाही तर भाकऱ्या करून ठेवाव्या लागत. हे सगळं उरकलं, की कुलूप लावून मी बाहेर पडत असे. मिळून काय ?

गेली तीन चार वर्ष मुलांची नि माझी निवांत अशी भेट होते रात्री नवाच्यानंतर. तोवर ती श्रमाने, अभ्यासाने पेंगुळलेलीच असतात. गोष्टी करता करताच धाकटी मांडीवर डोकं टेकून झोपी जाते. थोरला जांभया देत बसलेला असतो. मधला डोळे मिटल्यामिडल्या कधी-कधी म्हणतो, “आई ग, लोकांच्या घरी सगळ्यांच्या अंगांला तेल लावतेस-माझ्या पायांना चिरा पडल्यात-काही तरी लाव ना पायांना.” आणि बसल्या जागीच तो गोथडीवर लवडतो. असं काही मुलांच्या तोंडून ऐकलं, की जीव गळवलून जातो. नुसतं आतल्या आतचे रडायला येतं. मला समजतं...मुलांची मी आई आहे, पण हे आईपण होतंय इस्पितळातल्या दाईसारखं. कधीमधीच चुकून त्यांच्याशी बोलायला मिळतं. कधीतरीच फक्त त्यांना न्हाऊमाखू घालायला मिळतं. एकत्र बसून जेवण्याचा तर प्रसंगच कधी येत नाही. पोरं फार समजुतीची आहेत, म्हणून काही कधी तोंडातून वावगा शब्द काढीत नाहीत. कसला हट्ट धरीत नाहीत. यांची कसली कुरकुर नाही-पिरपिर नाही-कसलाच काही त्रास नाही त्यांचा-पण किती झालं तरी लहानच आहेत ती ! कधीमधी हे असं बोलून जातात. आपसूकपणं काळजाला भोकं पडतात माझ्या ! हे असे मध्येच आम्हाला सोडून गेले, त्याने माझा अर्धा कणाच मोडलाय-नाहीतर मुलांना असं चुकून तरी बोलायला दिलं असतं का ? घरी राहून त्यांचं सारं व्यवस्थित केलं नसतं का ? कशी आजवर त्यांना मी फुला-सारखी वाढविली होती ? काही कमी पडू दिलं होतं का ? पण आता नाही झेपत ! पावसापाण्यातून, थंडीवाऱ्यातून कुठं कुठं लांब जावं लागतं, अंग मोडून कामं करावी लागतात, तेव्हा कुठं चार घास जेमतेम हातातोंडाशी येतात- कुठं वेळ मिळतोय पोरांना तेल लावून ऊनऊन पाण्याने न्हाऊ घालायला ! मुलीची वेणीमुद्धा घालायला मिळत नाही. वाटतं- खूप वाटतं-चांगल्या रंगीत रिबनी आणाव्यात नि सुरे-खशी फुलपाखरं बांधून मुलीला नटवावं, सजवावं- तशी नाकीडोळी नीटस आहे ती. चांगले चांगले झगं विकत आणून घालावेत. खूप होऊन जाईल पोर. संवंध दिवसभर इथून तिथं नाचत राहील बिचारी; पण काही म्हटल्या काही जमत नाही. आपल्या हातानेच वेणी घालते, न्हाते, स्वयंपाक करते, वाढते नि संध्याकाळी मांडीवर झोपून जाते-तसंच धाकट्याचं पण-त्याला कपड्यांचा तेंवडा सोस नाही, पण खायला हवं चमचमीत आणि वाचायला पुस्तकं हवीत नवीन नवीन गाडामर...ताटं मांडली की भिरभिर नजर फिरत राहील नुसती त्याची इथून तिथे... मुलाची इच्छा मला समजते. पूर्वीच्या काळी त्यांनी खाऊन घेतलेले आहे माझ्या हातचे चमचमीत पदार्थ. साऱ्यांचे चोजले पुरवलेले आहेत मी-ते आमच्यात होते तेव्हा, पण आता काय करू ? कुठून आणू नि पुरवू ? प्रत्येकाच्या लखलखीत ताटात मौजून पोळीचे चतकोर वाढताना जीव कासावीस होतो नुसता. भाजी आहे तर आमटी

नाही, आमटी आहे तर तोंडीलावणं नाही. जे काय असेल तेमुद्धा दोन्हीतिन्हीवेळा भुरके मारमारून भरपेट खायला नाहीच. मोजून नि मापून—मुलं बोलत नाहीत काहीच. त्यांच्या चेहऱ्यांकडे पाहण्याचा मला धोरच होत नाही, पण तरीही न पाह-तानासुद्धा मला माहीत आहे— मुलांच्या भुका शमत नाहीत. जिमांना समाधान मिळतच नाही त्यांच्या—पण काय करू ? चार कामं घेऊनसुद्धा हीच परवड. महा-गाई ही अशी खरजेसारखी चरत चाललीय. कुठून कशी काटकसर करायची तेच सम-जत नाही. परवाच थोरल्याने फीचे पैसे न भरता त्यातून थोडीशी जिलेवी आणि शेवगाठचा आणल्या. संध्याकाळी घरी आल्यावर परस्पर वाटे काढून धाकट्यांना भरवल्या, आपण खाल्ल्या नि माझीही वाटणी काढून ठेवली.

संताप संताप झाला जिवाचा. नाही नाही ते बोलले त्याला. त्याची होती नव्हती ती उणीदुणी काढली. धाकट्यांच्या देखतच. त्याचं आपलं एक नाही नि दोन नाही. एकदाच माझ्याकडे टक लावून बघितलं आणि खाली मान घालून जो बसला तो मी एक मुस्कटात मारीस्तीवर—ध्यानीमनी नसताना माझी एक चपराक कानसुलावर बसली. त्याने पहिल्यांदा तो चमकलाच. मग गाल चोळीत, दात चाबत म्हणाला, “आज जाईचा वाढदिवस आहे. सकाळी अनंता म्हणाला, ‘आज काहीतरी आण रे दादा जाईसाठी—दहा सुरून अकरावं लागलं की तिला.’—मी जिलबी, गाठचा आणून तिला भरवल्या. नव्या रिबीनी आणल्या, त्यासाठीच का मारते आहेस ?”

मी थरथरायला लागले. ज्या हाताने मारलं, तो हात चुलीच्या शेकावर भाकरी-सारखा भाजून काढावासा वाटला, पण तरीही राग आवरला नव्हता. तरीही ओरड-लेच, “काट्या, पण एवढे फीचे पैसे खर्चायची गरज काय पण ? पैसा जमवताना माझी हितं हाडं पिचताहेत नि खुशाल सहा रुपये उघडून आलास. आता मास्तरांना देशील काय ? माझी हाडं ?”

तो झटपटीने पांघरणात तोंड खुपसून लवंडला—बराच वेळ पांघरणात खुसखुस होत होती—दाबलेले हुंदके ऐकू येत होते, पण मी जवळ गेलं नाही. तो नाही तरी आहेच तसा आडमुठा. एक शब्द मन खोलून कधी बोलायचा नाही. चेहेऱ्यावरची एक रेषा कधी हल्ले तर शपथ. आनंद, दुःख, संताप...काही काही म्हणून त्या सुतकी चेहेऱ्यावर उमटायचा नाही; पण पक्का आहे अगदी. आपलं तेच खरं करणार. न बोलून शहाणा कुठला. हे गेल्यापासून तर फारच अबोल झालाय. तरीही धाक-ट्यांचा केवढा जीव त्याच्यावर. माझ्यापेक्षा त्याच्यावर विश्वास जास्त—सगळं काय मनातलं सांगतील ते त्याला, मला नाही. जळफळून जळफळून मी चिमणी मालवून झोपले, पण तो रात्रभर झोपलाच नाही. पहाटेसच उठला. विहिरीवर आंघोळ करून आला नि बाहेर पडला.

मी चौकशीसुद्धा केली नाही. जाई नि अनंता कावरेबावरे झाले. पाच पाच मिनिटांनी दाराकडे धावू लागले, तरीही मी बोलले नाही. माझं काम आटपून निघाले.

जाताना मुलीला जरा रागानेच म्हटलं, “आज भाजी नाहीय. डाळ थोडी जास्त घाल नि गरगट्टी बनव आणि भातच टाक सर्व- पोळ्याचं मी रात्री वघेन आणि हे वघ, सहा रुपये पेटीत ठेवलेत ते दादाला दे नि म्हणावं, आज निमूटपणे फी भरून टाक. इथंतिथं खर्च करू नकोस. जे काय करायचे असतील ते स्वतः कमवू लागल्या- नंतर खर्च कर म्हणावं.” आणि त्या सहा रुपयांच्या काळजीनेच अर्धीमेली होऊन मी बाहेर पडले. तिरीमिरीने कामाला लागले.

दुपारी दोनच्या सुमारास घरी येते तो थोरल्याने पेटीत सहा रुपये तसेच ठेवले होते व एक चिड्डी ठेवली होती. र, ट, फ करून, डोळे ताणून जेमतेम मी ती वाचली आणि गळ्याशी अगदी दाटून आलं. पोरगा अबोल खरा, पण जिद्दीचा. मज- कूर वाचता वाचता गालावर हात चोळीत उभा असल्यासारखा नजरेसमोर आला. सबंध असा डोळ्यांत भरून शिवाय आणखी उरला-छपराएवढा मोठा झाला. त्याला तमा मोठा मोठा पाहता पाहताना मी बुटकी बुटकी होत गेल्यासारखं वाटायला लागलं. अक्षरं डोळ्यांसमोर उलटमुलट नाचायलीं लागलीं-“काल मारलंस तसं अण्णाजींनी कधी मारलं नसतं. त्यांची फार आठवण येते. जाईच्या वाददिवसाला ते जिवेली आणत, म्हणून मी आणली. तुझे पैसे मी बुडवणार नाही. वाटेल ते करीन पण माझ्या शिक्षणाचा, पोटापाण्याचा खर्च तुझ्यावर पडू देणार नाही. तुझे सहा रुपये ठेवले आहेत. या महिन्यापासून शाळा झाडणार आहे. त्यातून माझी नि अनंताची फी सुटेल. आता तुझी हाडं पिचायची राहतील ना ? तुझा दत्ता.”

कामचाम काही सुचना, पोरगं मनातून दुखावलं गेलं याची खंत वाटली. फार फार वाईट वाटलं. पोरबाद्दल उमेद होती मनाशी. थोडीच वर्षं अशी घासाघोस करून काढली, की मग त्याच्यावरच अवलंबून राहणार होतो ना आम्ही सर्व ? कशी वाईट परिस्थिती बघा-पोरांशी बोलायला, मनच्या गोष्टी सांगायला घडीभरसुद्धा वेळ मिळत नाही. कसं वाटावं त्यांना आईविषयी प्रेम ! माया ! आपुलकी ! साध्या साध्या गोष्टीवरून संताप होतो जिवाचा. कधी कधी नाही नाही ते उणेदुणे शब्द जातात तोंडातून नि शेवटी हे असं तिरपगडं होऊन बसतं. तेढ राहते, मनात. पोरांना मायेने जवळ घ्यायलाही वेळ नाही नि असं काही विनसून गेलं, तर समजूत घालायलाही क्षणाची फुरसद मिळायची नाही.

काय करू ? कसं या तिरशिग्याला समजावू ? असं काय माझ्या वागण्यात चुकलं, म्हणून या जाणत्या पोराला वडिलांची एवढी तडफडून आठवण यावी ? काय दुसऱ्या आया आपल्या पोरांना मारीत नाहीत ? घालून-पाडून बोलत नाहीत ? कित्येक- जणी अशा बघितल्यात, की मैत्रिणींशी गप्पा मारताना मध्येच पोर त्रास द्यायला लागलं, की फडाफड मारतात. पत्ते खेळताना अवेमधे तडफडायला लागली, की चारचार घोटं कोवळ्या गालांवर उठवतात. फारच दंगामस्ती करायला लागली काटीं, तर इकल्या इकल्या तळहातांना डागसुद्धा देतात कैदासणी कोणीकोणी. मग

मी तर भलती गोष्ट केली म्हणूनच मारलं ना ! बेगिस्त वागला म्हणूनच ना फाडून खाल्लं ? मग त्यात एवढा जिवाला त्रास करून घेण्याएवढं काय आहे ? बरं, लहान नाही म्हसोबा ! आमच्यासारख्यांच्या हाती असलेल्या सहा रुपयांची किंमत तू कळायला ! मोठ्या टेसात मला लिहून कळवतोय, “ माझं पोट मी भरून .. ” भर वाबा—आमची सगळ्यांची पोटं तुलाच मरायची आहेत शेवटी. तूच कर्तासवरता होणार आहेस. सगळ्यांच्या हौसामौजा तूच करणार आहेस. सर्वांचे लाड तूच करणार आहेस. समजलास ना ? पण एवढापामून त्याची ऐट नको. मिसरुड फुटत नाही तोच एवढ्यात हे सर्व करण्याची गरज नाही. अण्णाजी असते, तर त्यांनीही हेच सांगितलं असतं...ते नाहीत ना आता— तर मग माझं ऐक. अण्णाजीच्या ऐवजी मी आहे— मी समर्थ आहे. तू मोठा होईस्तोवर मी ते सारं करीन— तुमच्या सर्वांची काळजी घेईन.

काय नि किती ! किती विचार आले नि गेले. कितीदा डोळे पाण्याने तुडुंब भरले ! जेवले नाही, काही खाल्ले नाही, तशीच बसून राहिले संध्याकाळपर्यंत. शाळा सुटल्यावर तोच प्रथम आला. काही न बोलता हातपाय धुऊन पाटावर बसला. झाकणी उचलून पाहिलं; माझं जेवण ताटात तसंच—काल्यासारखं थंडगार—माझ्याकडे वळून तो थंडपणे म्हणाला, “ आई, तू जेवली नाहीस ? ”

मला रडं कोसळलं. बसल्या जागीच उमाळे येऊन मी गदगदत राहिले. तो उठून जवळ आला नि म्हणाला, “ रडं आवर आई. जाई नि अनंता आना शाळेतून येतील. त्यांच्यादेखत तुझं रडणं नको. पुस डोळे—आधी पुस. ” मी रडायची थांबले नाही. ओठांशी खूप शब्द येत होते, पण रडण्यातून ते बाहेर पडेनात. पोराला समजून सांगायचं होतं, पण रडण्यापलीकडे काही जमत नव्हते.

शेवटी तो उठला. स्टोव्ह पेटवून त्याने जेवण गरम केलं नि ताटात गरम गरम वाडून माझ्यासमोर ठेवलं. शांत, निश्चल नजरेने माझ्याकडे पाहून म्हणाला, “ तुला दुखवण्याची माझी इच्छा नव्हती आई, पण तू वाकट्यांच्यादेखत मारलंस ते माझ्या मनाला फार लागलं. यापुढे असा कधी वागणार नाही. आता जेवशील ना ! गरम आहे तोवर जेवून घे.....लवकर जेवायला घे.....”

मी मुकाट्याने डोळे पुसून जेवायला सुरुवात केली. मन तुडुंब भरलं होतं. वाटत होतं...पोरगा दुरावला नाही. लागलीच चूक कबूल करून मोकळा झाला. मला माघार घ्यायला लावली नाही. वरवर दिसलं नाही, तरी मनात आईबद्दल प्रेम आहे, माया आहे. सारी तर पंधरा वयाची उमर पोरालाची, पण केवढी समजूत आहे. घासामागून घास पोटात लोटत होते नि पोरानिपयीच्या प्रेमाने, कौतुकाने पोटाबरोबरच मनही भरून येत होतं.

कधी नव्हे ते मन पिसासारखं हलकं झालं होतं. संध्याकाळी मग तेलपाणी करायला गेलेच नाही. घरीच राहिले. जाईची वेणीफणी केली. मधल्याच्या पायांना

कोकमतेल लावून मालीश केलं. थोरल्यासाठी त्याच्या आवडीच्या म्हणून गरम गरम भाक्यांवरोबर मिरच्या तव्यावर तळल्या. सगळ्यांनी एकत्र जेवण केलं. कितीतरी दिवसांनी हसूनखेळून... चार वर्षांपूर्वी करीत होतो तसं. अथरुण मीच घानग्री आणि गण्या मारता मारता केव्हा झोपी गेलो तेच कळलं नाही. पोरीचा वाटदिवस जणू आज साजरा केला. काहीही गोडबोड न करता. सबंध दुपार रडून रडून घालवली तरीही. थोरल्यानं सगळं काही नीट सावरून घेतलं होतं. त्यानेच कालचा दिवस साजरा केला होता.

आज सकाळी स्वच्छ मनाने उठले. भराभर काम आटपली नि पोरं उठायच्या आतच बाहेर पडले. नवीन काम घरलं होतं. सकाळी हॉस्पिटलातून बाळाला बाळं-निणीवरोबर घेऊनच यायचं होतं, म्हणून भराभरा एका घरचं तेल लावणं, आंधोळ घालणं संपवलं. घाईघाईत काजळ घालताना डोळ्याला बोट लागलं. वाळ कळवळलं कोवळं, वीड महिन्याचं बाळ ते उगी राहिना... टचंहा टचंहा... थांबेना. गच्च छातीशी धरलं. आंजारलं-गोंजारलं. बाळांची आजी ठसक्यात म्हणाली, “अंगाची धरू नका शांताबाई. आंधोळ घातलीय ना आता त्याला तुम्ही ! किती अस्वच्छ पातळ नि चोळी आहे तुमची ! आणा इकडे त्याला.” लाचार हसून, कपड्यांन नीट गुंडाळून, बाळाला त्यांच्या स्वाधीन केलं नि कपडे धुवायला गेले. कपडे धुऊन वाळत घाळीस्तोवर वाळ रडायचा थांबला नव्हता. ऐकवत नव्हतं. जाई लहानपणी अशीच केविलवाणं रडायची. बारीक, कपट्या आवाजात. आठवण झाली नि न राहून खोलीत गेले. रडव्या बाळाला तमचं आजीकडून ओढून घेतलं. रागारागाने म्हणालेदेखील, “तुम्हाला वाटतंय, की मला जशी मुलं झालीच नाहीन-मुलांची जोपासना मी केलीच नाही, पण माझी तीन मुलं आहेत वाई. चांगली गुटगुटीत आहेत. मीच वाढवली आहेत ती. या कपड्याचं नि धामटाणीचं काय घेऊन बसलात ! पोरंना त्याचं काही वाटत नाही. माझी सवय आहे त्याला. मी जोपवते बघा.” छातीशी गच्च धरून, तिथल्या तिथं झुलवून, बोवडं बोवडं वोलून चार मिनिटांत बाळाला झोपवलं नि पाळण्यात घालून बाहेर पडले. ऊर भरून आला होता. हॉस्पिटलकडे पावलं वळवता वळवता अनेक विचार मनात आले. एक कपडे धुण्याचा रामरगाडा सोडला, तर सुईणीच्या कामासारखं दुसरं चांगलंस एकही काम नाही. वाळंनिणीचे केस विचारायचे, तिच्या अंगाला तेल लावून मालीश करायचं; आजारी असेल, तर धीर द्यायचा; गरम पाण्याने, उटण्याने आंधोळ घालायचा; येक द्यायचा; ही सर्व कामं करताना मला कधीच कंटाळा येत नाही. लहान-महान औपचांची माहिती असेल, तर फारच चांगलं, पण सगळ्यांत आनंदाचं, मन लावून करण्याचं काम म्हणजे बाळाचं. लहान, एवढासा जीव तो. त्याचं लुसलुशीत अंग, कोवळे कोवळे हातपाय, तळवे, मऊ जायवळ- हे सारं वेड लावणारं. किती हळक्या हातांनी मी उटणं लावते त्यांना ! किती हळू हातांनी मालीश करते-

चण्याचं पीठ सायीत कालवून अंगाला लावून किती अलगद हातांनी मळाच्या वळ्या काढते ! जेव्हा गरम पाण्याचे, सुंदर वासाच्या सावणाने मी बाळाला आंघोळी घालते, तेव्हा एक चिमुरडा कधी रडेल तर शप्पथ. कशी चिडीचिप बसून असतात. हातपाय ताणले, वरखाली केले, की खुदखुद हसतात. लाडेली गोष्टी केल्या, की हुंकार देतात. देवाघरचे जीव ते. त्यांना असंच फुलामारखं जपलं पाहिजे. माझ्याच्यानं कधी त्यांना चापट मारवायची नाही. कधी त्यांना मी हिंद-कळवत नाही. कुणाचीही असोत, कशीही असोत, मी त्यांना अलगद उचलते. अलगद कपडे बदलते. पावडरीसुद्धा हलक्या हातानं मारते आणि घुपावर धरते, तेव्हाही नीट सावरून, हळूहळू, हलक्या हातांनी पाळणा करून फिरवते ... जसं माझ्या मुलांचं मी केलं, तसंच त्यांचंही करते. पहिल्याच दिवसापासून त्या बाळाचा मला जीव लागतो. मटामट पापे घ्यावेसे वाटतात. छातीशी घट्ट कवटाळून धरावसं वाटतं. तासन् तास बोवड्या शब्दांत गोष्टी कराव्याशा वाटतात. कधी कधी चोळीत अचानक थानं पान्हाचाने मरून आल्हासारखी वाटतात. जाई माझी चार वर्षांची होईस्तोवर अंगावर पीत होती. शेजारीपाजारी हसायचे, पण मलाच खोड लागली होती. शेवटी कशीबशी तिला दूर केली. दोघांनीही रडून रडून आकान केला होता. चांगलंच आठवतं की मला, सहा सात वर्षं होऊन गेली तरी काय झालं ! थानांची सवय मुटत नाही. एखादं पोर छातीला कवटाळून धरलं, तरी ऊर मरून यायचा तो येतोच नि या बया म्हणतात, “ बाळाला जवळ घेऊ नका. घाण लागेल तुमच्या कपड्यांची ! ” पण सारं तर त्यांचं मीच करतेय ना ! मी घेतल्यावर उगी राहतात ना सारी एकदम ! आणि...आणि ते आता असते तर... मलाही जाईच्या पाठून एखादं नवीन वाळ झालंच असतं ना. त्याला तरी मी घेतलंच असतं की नाही उराशी. कसं या वेड्या बायांना समजत नाही. खुड्यासारखं बोलतात नि वागतात.

नादात चालता चालता हॉस्पिटल आलं ! माझीच वाट पाहत होती मुलीची आई नि बहीण. मी बाळाला नीट गुंडाळून घेतलं. आजी म्हणाली, “ हळू घ्या हो शांताबाई. आधी पहिली तर मुलगीच झालीय, शिवाय अशक्त—कसं काय या काटकुळीला वाढवायचं बाई, मोठी चिंताच आहे. ”

असा संताप आला म्हातारीचा. अगदी ओठांवर आलं होतं, “ अग म्हातारे, मुलगी तर मुलगी—तुही मुलगीच झालीस ना तुझ्या आई-वडिलांना ? पहिली बेटा घनाची पेटी—अग, पहिलेबहिलं नातवंडं झालंय तर तोंडं अशी मरगळचारखी का व्हावीत म्हणते मी ? आपणही वाकडं तोंडं करून बोलायचं नि त्या पहिलीटकरणीलाही बिचारीला तोंड वाकडं करायला लावायचं—आणि या सोनुलीचा बिचारीचा काय दोष ? ” पण ओठ मिटून गप्प बसले—किती झालं तरी सुईण मी—कसं काय बोलावं असं फाडफाड. मुलीला उचलून कपड्यांची पिशवी मुकाटयाने

घेतली नि चालू लागले. तरीही रस्त्यात न राहून मुलाच्या आईला म्हणालेच-
 “तुम्ही काही काळजी करू नका हो ! पोर अशक्त असली, तरी तीन महिन्यांत
 कशी गुटगुटीत करून देते बघा तुम्हाला. आहे काय त्यात ! रवा, तूप, बदाम, डिक,
 मेथी, हळीव, सारं सारं घ्या. अंगावर दूब असलं, की लागलीच मुलाला बाळसं
 येतं. बाकीचं मी बघेन हो. गुटी घालू या- ओवा देऊ या- चांगलं मालीश करू या-
 बघा तर खरं ! माझ्यावर सोपवा सारं. अशी नक्षत्रांसारखी पोर- कशी करून
 तुमच्या हातात ठेवते ते बघा- ”

बाळाची आई आणि आजी दोघीही हसल्या. घरी गेल्यावर सगळे सोपस्कार
 करून, बाळबाळतिणीला न्हाऊमाखू घालून शांत निजविलं. कपडे धुतले नि निघाले.
 निघेस्तोवर अकरा झाले. वाहेर पडता पडता म्हातारीने हाक मारून चहा दिला.
 बशीत थोडंसं खायलाही दिलं आणि म्हणाली, “ बघा शांताबाई, पोरीला नि
 नातीला तुमच्या हाती सोपवतेय. तुमच्यावर माझा विश्वास आहे. व्यवस्थित तीन
 महिने पार पाडा म्हणजे झालं. ” मी हसून मान हलवली नि चहाचा थोट घेतला.
 नंतर एक पुरचुंडी हातात देऊन म्हणाली, “ आणि बघा, आमच्या वाण्याने या
 शेवयांचा एक पुडा पाठवलाय मुलीसाठी. मी सगळं घरी साजूक तुपातलं करून
 ठेवलंय हो. शिवाय मुलीच्या सामूनेही डबे भरून पाठवले आहेत. आम्ही वाहेरचं
 कधी खात नाही. हव्या आहेत का शेवया या ? जा घेऊन घरी मुलांसाठी. वाण्याला
 मात्र बोल नका हो. एवढं प्रेमाने दिलंय त्याने. ” मला पुडा घ्यावासाही वाटला नि
 नकोसाही. एवढं प्रेमाने त्याने विचार्याने दिलं तर काय झालं या लोकांना करून
 खायला ! फारच सोबळेपणा करतात नाहीतरी हे लोक ! म्हणून संताप आला ; पण
 आनंदही झाला. मनात म्हटलं, “ किती वर्षांत पोरांना चांगलंस गव्हाचं, रव्याचं,
 तुपादुधाचं करून काही घातलं नाहीय, तर आज शेवयाची खीर घालावी करून.
 आयत्या शेवया मिळताहेत, तर का घेऊ नयेत ?

चटकन पुडा घेतला नि निघाले. आणखी दोन घरची कामं आवरली. घरी येत
 येता तीन वाजले. रस्त्यावर ही गर्दी जमली होती. धावपळ चालली होती. मी कुणा-
 कुणाला विचारलं. कुणी उत्तर देईना. शेवटी शेजारचा एक इसम भेटला. म्हणाला...
 “ नेहरू वारले, अशी बातमी आहे. म्हणून हा गोंधळ चाललाय. ” मी काळजीने विचा-
 रले, “ किती वर्षांचे होते ते ! काही मुलंवाळ आहेत का विचार्यांना ! उघड्यावर
 पडली का ती सारी ? ” तो मान हलवून निघून गेला. जाताना म्हणाला, “ सत्त-
 रच्या पुढं होतं ते. ” तेवढंच मी ऐकलं. मनात म्हटलं, “ सुटले विचारे. म्हाताऱ्या
 माणसाचं काय-सांगता येतं का ! हातपाय लुळे पडायचे, डोळ्यांना दिसेनासं
 व्हायचं, घरच्यांनाच सारे व्यवहार करावे लागायचे. त्या तसल्या जिण्यापेक्षा हे असं
 पटकन उठून निघून जाणं चरं. खर्चापरी खर्च नको, दुसऱ्यांना त्रास नको. तरणा-
 ताचा माणूस असता, पोरंवाळं लहान असती तरी गोष्ट निराळी, ” पुढे चाल

लागले-पण लोकांची धावपळ चालूच. दुकानं फटाफट बंद व्हायला लागली. “का वर ? हे असं का ?” प्रश्न उभे राहिले. चटदिशी आठवलं पोरं धडे वाचतात. शेजारीपाजारी गप्पा मारतात. खूपदा नाव ऐकलंय. मोठा माणूस होता म्हणे तो. खूप मोठा. आमाळाएवढा. आमचा सगळ्यांचा मुख्य माणूस ! तो वारला ! म्हणून ही सगळी धावपळ ! अगवाई ! हे काय मला माहीत ! सारीजणं म्हणताहेत, “फार नुकसान झालं. सगळ्यांचंच फार नुकसान झालं. किती चांगला राज्यकारभार हाकला म्हणे त्याने ! गरिबांचा वाली गेला.....” मी मनात म्हटलं, “हे मात्र खोटं आहे हो ! गरिबांचे हाल गरिबांना ठाऊक ! कसे अर्धपोटी राहताहेत, टाचक्याटुचक्या जागांत जनावरांसारखं कोंबून घेताहेत, मरेमरेस्तोवर खस्ता खाताहेत, ते काय उघड्या डोळ्यांना दिसत नाही ? कसला वाली नि कसला काय ? दिवसागणिक हाल वाढताहेत, रोगराई वाढतेय, महागाई वाढतेय, चोरी, लूटमारी वाढते आहे. या बकालपणामुळे लोक डांवरट होत चालले आहेत. कसला चांगला राज्यकारभार नि कसला गरिबांचा वाली ! चांगला माणूस असेल, हुशार असेल, पण तसं त्याचं दुःख करा. गरिबांचा वाली गेला, म्हणून दुःख कसलं करताय ?” पावलं भरभर पडत होती.

दूधवाल्याचं दुकानही बंद होण्याच्या बेतात होतं. एरवी कधी डोळे उचलून वर पाहत नाही. दूध घ्यायचंच नाही, तर भाव कशाला उगीचच विचारायचं ! पण आज हातात शेवयांचा पुडा होता. धीर धरून भाव विचारला. भय्या म्हणाला, “ध्या-दूध घेऊन टाका लवकर. आठ आणे लिटर आहे. दुकान बंद करणार मी आता.” छातीचं दडपली आश्चर्याने. आठ आणे लिटर ! काय चेष्टा आहे की मस्करी ! धावत मुटले. घरी आले. जाईजवळ तांबली दिली. सगळं घरं घुंडाळून एक रुपया दोन आण्यांची चिल्लर शोधून काढली नि तिच्या हातात कोंबून तिला दुकानात शेपाटून दिली, तेव्हा कुठे श्वास टाकला. मनाला जराशी रुखरुख वाटली, नाही असं नाही ; पण तसंच समजुतीने मनाशी म्हटलं, “कुणी चांगलं माणूस गेलं, की असं गोडधोडाचं करू नये हे समजतं मला, पण कधी नव्हेत त्या शेवया आयल्या घरी आल्यात. दुधाचा भाव आठ आण्यांनी परत कधी असा भेटणार आहे का ? मी तरी काय करू ? पोरांना स्वतःच्या हातांनी गोड करून घालायची संघी आजच मिळतीय, इतक्या वर्षांनी आजच मिळतीय नि भल्या माणसा, तूही आजच हे जग सोडून गेलासरे वावा ! माझ्या गळ्याची शप्पथ, मी यातला थेंब उप्तावणार नाही, पण पोरांना खाऊ घालेन म्हणून रागावू नकोस. जिथं कुठं जाऊन पोचला असशील, तिथं सुखासमाधानाने राहा.”

जाई तांबली घेऊन आली. येताना गालातल्या गालांत खुसखुसू हसत होती. लगवणीने मी दूध तापवून, शेवया, साखर घालून चांगली बरी खीर केली. पोळ्या जरा जास्त मोहन घालून चांगल्या खुसखुशीत केल्या. तोंडली तव्यावर परतवून

खमंग भाजी केली. वरण, मात शिजवला नि वाट बघत राहिले. मनात म्हणत होते, “परवा पोरीचा वाढदिवस होता, पण मी काही केलं नाही. उलट थोरल्याला बद्दून काढलं. झालं गेलं विसरून जावं हे उत्तम. मी आपली आजच वाढदिवस साजरा करतेय. तिघांचाही एकदमच. दिवस चांगला नाही. नसेना का ! आपल्या-सारख्यांना सगळेच दिवस सारखे.”

संध्याकाळी दोघेहीजण खाली मान घालून घरात आले. मी पाटपाणी केलं. वाढलं. जाई पट्टिशी पानावर बसली, पण दोघेजण बसेनात. मी रागावून म्हटलं, “अरे, बसा की ! केव्हाची पानं वाढून बसलेय. आज दूध स्वस्त मिळालंय, म्हणून खीर केलीय. बसा लवकर. नाहीतर थंड होईल सारं जेवण.”

थोरला नेहमीसारखी नजर रोखून म्हणाला, “आज नेहरू गेले नि आई तू खीर केलीयस ! काय म्हणावं आता तुला ! मी जेवणार नाहीय. जेवायची इच्छाच नाही. अनंता जेवणार असेल तर जेवू दे. मला आज कससंच होतंय.” तो बाहेर निघून गेला. त्याच्या पाठोपाठ अनंताही—आणि ते दोघे गेले म्हणून जाईही तशी उठून धावत त्यांच्या पाठोपाठ निघून गेली.

कपाळाला हात लावून बराच वेळ स्वस्थ बसून राहिले. काय म्हणायचं आता या पोरांना ! आईचा जीव यांना कधी कळायचाच नाही का ? खीर खायची इच्छा जशी मलाच झाली होती, अशा थाटात माझी रेवडी उडवून तशी निघून गेली पोरटी. जाऊ देत. हे एवढं अन्न शिजविलंय, ते वाया कशाला घालवायचं ? कार्टी आज जेवली नाहीत म्हणून उद्या जेवल्याशिवाय थोडीच राहणार आहेत ? सडसडून भुका लागल्या, की कशी राहणार आहेत तेच बघते मी उद्या. हे गेले त्या दिवशी-सुद्धा मेल्यांना संध्याकाळी वरणमात रांधून मीच वाढला होता ना, लहान होती म्हणून ! भुकेने कवळवळायला लागली म्हणून ! उद्या आता बघते ही काय करतात ते !

मुकाटघाने मी ताटातलं पुन्हा पातेल्यात ओतून घेतलं. स्टोव्ह पेटवला आणि सारं जेवण चरचरून गरम करीत बसले. उद्यासाठी. नाश होऊ नये म्हणून.

● ● ●

अक्षर

चंद्रकांत पाटील

अख्खी रात्र भीमसेनच्या गाण्यात गेली.....

सगळं वर्ष नेले रफी-लताने.....'एक चमेली के मंडवे तले'...

साला, आपण खूप आहोत या गाण्यावर.....

आज मात्र सगळे सुर बेसूर झाले आहेत.

समोर माडीच्या पऱ्याखाली दोन-तीन पारवे अंग चोरून वसले होते. बराच वेळ अंधरुणावर पडून राहण्याचा कंटाळा आल्यावर उठलो. सरळ स्नानगृहात गेलो आणि तोंडात ब्रश कोंबला. रात्रीच्या साऱ्या भल्याबुऱ्या विचारांनी डोकं बधिर झाल्यासारखं वाटलं. मग कॉलेडर पाहिलं. आठ जून. म्हणजे उद्या सोक्षमोक्ष लागणार. उद्या परीक्षेचा निर्णय. वर्षभराचा आलेख डोळ्यांसमोरून सळसळत गेला.

अगोदर पहिले दिवस आठवले. या वर्षी विलक्षण अभ्यास करणार होतो. कधी तरी वर्ग सुरू झाल्यावर अभ्यासाची दिशाही ठरवली होती, पण नंतरचं सारं पुसट होत गेलं. काही केल्या आठवेना-मग किती सहली काढल्या होत्या, हे मोजू लागलो. अगदी मनातल्या मनात. सहा, कदाचित सात, किंवा दौलताबादच्या धरून नऊ. किती वनस्पती जमवल्या? वर्षाखेर एकंदर आकडा २३७ होता. बहुतेक सारं माय-कॉलॉजीचं कलेक्शन. त्या मानानं पॅथॉलॉजी फारच कमी. पावसाळ्यात हिंडायला फारच गममत वाटायची. कोडायच्या दऱ्याखोऱ्या फिरताना, कॅसलराॅकच्या जंगलात हिंडताना काय काय जमवलं? निव्वळ ढग बघण्यात दिवसे गेले. एको पॉईंटवरून समोरच्या दरीत बघताना ओरडायचं विसरूनच जायचं. आभाळानं डोंगरावर उडी मारलीय अशा मराठी पाचवीछाप कल्पना यायच्या. दरीदरीतले ढग वर वर येताना हरवून गेल्यासारखं वाटायचं. तशात खालून कुणाचा तरी आवाज यायचा. एको पॉईंटवरून उत्तर द्यायला पाहिजे, अशी जाणीव व्हायची. सारा दिवस असा वैराण जायचा. म्हणजे कलेक्शनच्या दृष्टीने. बाकी हिरवेपण बरंच डोळ्यांत घुसायचं.

बघता बघता सगळा डिसेंबर निघून गेल्याचं आठवलं. परीक्षा केवळ साडेतीन महिन्यांवर आलेली. म्हणजे साडेतीन हातांवर. प्रिव्हिअसचे मार्क्स वरेत. चोपन्न टक्के. म्हणजे यंदा पास होणार. तशी तयारीही झालीय थोडीशी-सेमिनारसंमुळे.

यंदाचे पेपर्स इंटररेस्टिंग आहेत. सायटोजेनेटिक्स, एकाॅलॉजी, फिजिआॅलॉजी. वैताग फक्त पॅथॉलॉजीचा. ज्यूली म्हणाली होती, DNA, RNA बघ म्हणून. वघायला हवं. शिवाय Endogenous Rhythms ही ! डॉ. व्यूनिंग ग्रेट ! डॉ. कर्वे ग्रेट ! झिंमरमान्पामून एंगेलमान्पर्यंत सारे जर्मन्स ग्रेट ! मग परीक्षा झाल्याचं आठवलं. पेपर्स बरे गेलेत, पण एक प्रॅक्टिकल अगदीच वाईट गेलंय-पण पास होण्याची उमेद आहे. नेमकं त्यातच गेलो तर ? म्हणजे जाणारच. अगदी शेपटानिशी हत्ती जाणार-खड्ड्यात !

सान्या वर्षात एवढंच केलं. एक प्रॅक्टिकल वाईट जाण्याइतपत अभ्यास केला आणि डझनभर मैफली ऐकल्या. दुसरं ट्युटोरिअल दिलंच नाही. त्या दिवशी घरीच झोपलो होतो. अख्खी रात्र भीमसेनच्या गाण्यात गेली. रात्र अगदीच रसीली होती. उत्तररंगात गाईलेला 'मारुबिहाग' भलताच रतून बसला होता. आपण स्वरांच्या आरोहावरोहात तरंगत आहोत, असा भास व्हायचा एकसारखा.

फक्त ज्यूलीला याची जाणीव असायची. संध्याकाळी तिचं येणं अगदी अपेक्षितच. आल्यावर खोलीतील अस्ताव्यस्त पसारा तिला अस्वस्थ करायचा. मी अगदी शांत. आरामगुचीत बसता बसता कुशल विचारायची.

“डोळे लाल आहेत.”

“हो ! पण वाहुल्या हिरव्या आहेत ना ? ”

“जागरण की झोप ? ”

“दोन्हीही.”

“आज वर्गाला का गेला नाहीस ? ”

मी स्तब्ध.

‘हे वाईट आहे,’ असा तिचा प्रौढ सल्ला. जरा वेळानं तीच—“बेबी म्हणतेय तुला गाण्यापुढं काही सुचत नाही म्हणून. एवढं वर्षं तरी असं करू नकोस बाबा ! निदान.....”

मी उदासीन. किंवा शून्य ती उठून स्टोव्हला हात घालते. चहासाठी भांडं ठेवते. मग चहा नाही, साखर नाही, दूध अपुरं, एवढा संसार तिला दिसतो. स्टोव्हचा आवाज एकदम मोठा होऊन थांबतो. ज्यूलो बसते. कंटाळून निघून जाते. मी निर्विकार.

हे नेहमीचंच. माझी काळजी फक्त ज्यूलोलाच, पण तिची मात्र मी कधीच चिंत्ता केली नाही. ज्यूलोची ओळख निश्चित कधी झाली, आठवत नाही. ज्यूलो एवढ्या जवळ कशी आली, का आली, तेही आठवत नाही. खरं म्हणजे काल ज्यूलो आली होती, हेसुद्धा दुसऱ्या दिवशी आठवत नाही.

हे सारे प्रवाह डोक्यातून गरगरताहेत. या सान्यातून आपण वर्षं काढलं आणि त्याची परिणती उद्या होणार. म्हणजे उद्या आपण निकाल दघणार. पास झाल्याचं वाचून डोकं थंड होणार. मग काही करायचं नाही. रम्याकडून पैसे घ्यावयाचे. तार कचेरीत जाऊन एस्. पी. वाय्. सायन्स कॉलेजच्या सेक्रेटरीला तार करावयाची Passed in second division. Joining duties from 15 th. घरी यायचं नि चक्क झोपून राहायचं. पण घरीही कळवायला हवं. आईला, भाऊंना आणि सगळ्या छोट्यामोठ्यांना आपला निकाल कळवायलाच हवा. आई काय करील ? डोळ्यांत पाणी आणून आजीच्या फोटोकडं पाहील आणि कुणाच्या लक्षात येण्याच्या आधीच ते पदरानं पुसून घेईल. भाऊंना शांत वाटेल. त्यांच्या सदैव त्रस्त चेहऱ्यावर समाधान उमटेल आणि दुपारी अंग टाकताना ते एक दीर्घ निश्वास सोडतील. कदाचित पुढपुढतील, ‘एकलंय बरं परमेश्वरानं !’ घरात सुषम. आईला विचारिल, “नाना पास झाल्यावर कॉलेजात शिकवणार का ग आई ? कॉलेज म्हणजे मोठ्ठी शाळा बरं का. तिथं किनी हत्तीकाकाएवढी माणसं शिकत असतात.....”

मग ज्यूलो येईल. तिला अर्थातच निकाल कळलेला असणार. ती सारी खोली डोक्यावर घेईल. खूप नाचेल. तेव्हा आपण तिच्याकडे दुर्लक्ष करू. डायरीची पानं चाळता चाळता खर्चाची आकडेमोड करण्याचं सोंग घेऊ. ज्यूलोला हे आवडणार नाही. मग ती चिडेल. कदाचित डायरी हातातून हिसकावून घेऊन टेबलावर आपटेल. त्या आवाजानं एक सणसणीत कळ गात्रातून पसरत जाईल.

मी एस्. पी. वाय्. कॉलेजचा इंटरव्ह्यू देऊन आलो होतो, तेव्हामुद्धा तिनं असाच आनंद व्यक्त केला होता. मला प्राध्यापक म्हणून नेमताहेत, हे कळल्यावर ती अशीच नाचली होती आणि तेव्हाही मी असाच निर्विकार होतो. पण उद्याही मी निर्विकार असेन काय ? कदाचित्त असेन किंवा नसेनही .....

एव्हाना दात घासून झाले होते. कॉफी घशात ओतावी आणि लॉजमध्ये जाऊन जेवून घ्यावं असं वाटू लागलं. शर्माबरोबर थोड्याशा गप्पा मारता येतील आणि लॉजमध्येच कुणीतरी भेटेलही. तोपर्यंत बारा-साडेबारा सहज होतील. मग पेपर चाळावेत. राशीमविषय बघावं. ग्रहदशा काय म्हणतेय कळलं पाहिजे. खरं तर ग्रह चांगलेत. एकादशस्थानी गुरू आहे. सगळं यशदायी ! काही तरी-लाम होणारच ! दोनला 'कामाक्षी'त बसायचं ठरवलं होतं रम्यानं. फर्माइश ऐकावी म्हणत होता. साडेतीन-चारपर्यंत केवळ माझ्या मारत बसलो तर किती होतील, याचा हिशोब करावा. अपेक्षेएवढा आकडा येत नसेल तर दोनपासून सुरवात केलीय, असं घरावं. नाही तरी फर्माइशीत असतं काय ऐकण्यासारखं ? पण बघावं 'एक चमेली के मंडवे तले' आलं तर ! साला, आपण बेहद्द खूप आहोत या गाण्यासाठी-मूर्तुझावर ! रफी-लतानं म्हणण्याऐवजी नुसतंच रफीनं म्हटलं असतं आणि तेही मूर्तुझाच्या चालीवर तर काय बहार झाली असती ! पण हेही काही वाईट नाही !

एवढं सारं करण्यात किती वेळ गेला असता, कळालं नाही. मी बऱ्याच वेळानं 'कामाक्षी'त आलो. फर्माइश संपून गेली होती. हॉटेलच्या स्वच्छ कवायती टेबलां-मोवती फारच थोडी माणसं उरली होती. रम्या मला पाहताच उठून माझ्याकडे आला आणि आम्ही जवळच्याच टेबलाशी बसलो. रम्यानं मद्रास कॉफीची ऑर्डर दिली. कॉफीचा कडू घोट घशात ओतताना आम्ही स्वस्थ होतो, कुणीच बोलत नव्हतं. मला एकदम गोप्याची आठवण झाली. मी उठून काउंटरकडे गेलो. फोन उचलला आणि ३०१ साठी डायल फिरवला. गोप्याकडून उत्तर आल्यावर मी विचारलं,

“गोप्या, साल्या, प्रेसकडं रिझल्ट आलाय का ?”

गोप्या एवढ्या हळुवारपणे पुंठपुटला, की मला ऐकूच आलं नाही.

मी ओरडलो,

“गोप्या, जोरात बोल. ऐकू येत नाही.”

“आलाय, आलाय. थांब दोन मिनिटं. मी रिझल्ट-शीट आणतो.”

मी विलक्षण व्याकुळ होऊन थांबलो. हातात रिसीव्हर घट्ट धरून ठेवला. एक-दोनदा रिसीव्हर उगीच कानाजवळ नेला. मनात काय चाललंय हे कळतच नव्हतं. सारं लक्ष फोनवर केंद्रित झालं होतं. मधूनच छातीच्या ठोक्यांचा आवाज फोनवरून ऐकू येतोय, असा भास झाला.

एकदाचा गोप्या ओरडला, “हॅलो, शीट हातात आहे. नंबर सांग.”

“ ३१९. ” आणि पुन्हा अस्वस्थ होऊन उत्तराची वाट पाहू लागलो.

“ यार ! बहोत बुरां हुआ. तीनसोजन्नीस नंबरही नही है. सारी लिस्ट दो वस्त देखा. ” गोप्या उत्तरादाखल बोलला.

“ गोप्या, चेष्टा करू नकोस. लवकर सांग काय ते. ”

“ खरंच नंबर नाही. ही चेष्टा नव्हे. खरंच सांगतोय. M, SC. चा निकाल फक्त ३०% आहे. टेक् इट सीरिअसली. मी येतोय रात्री ..... ”

मी रिसीव्हर ठेवला आणि रम्याजवळ आलो. रम्या सिगारेटच्या घुरात बुडून गेला होता. तशातही त्यानं खुर्चीवर रेलून विचारलं, “ कुणाला फोन लावला होतास ? ”

“ गोप्याला. रिझल्ट विचारला. ” नापास झाल्याचं सांगतोय. ”

मी एका दमात सांगून टाकलं.

रम्या दचकला आणि किचाळला, “ खरंच ? ”

मी मानेनंच होय म्हणून सांगितलं आणि सिगारेट पेटवली.

मला काहीच सुचत नव्हतं. सिगारेटच्या जळत्या टोकाकडे मी शून्यपणे वधत होतो. क्षणभर मला मीच जळत असल्यासारखं वाटलं आणि घुरात सारं अस्मान भरून गेल्याचा भास झाला. मी वेड्यावाकड्या विचारात बुडून गेलो.

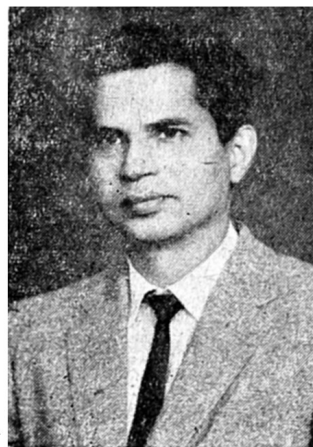
मग मला आईचा असहाय्य चेहरा दिसला. मग तेव्हाची आई आठवली, जिणं माझ्या परीक्षेच्या फीसाठी तिचा एकमेव सोन्याचा दागिना विकला होता. माऊंचा चिंताग्रस्त चेहरा. कर्जात आकंठ बुडून गेल्यानं गलितगात्र झालेल्या माऊंना जगावं असं काहीच उरलं नव्हतं. लग्नाचं वय टळून जाणारी वहीण दिसली. मग ओळीनं साऱ्या समजस भावंडांचे चेहरे दिसले. एकाच कपड्यावर महिने महिने कंठणारी अशी समजस भावंडं माझ्याकडे केविलवाणी बघताहेत, असं वाटू लागलं.

अशा कित्येक चेहऱ्यांनी सभोवार गर्दी केली. खोलीचा अजागळ मालक, करड्या मिशांचा दूधवाला, लोचट घोबी, लांजवाला आणि कितीतरी चेहरे. मला गरगरू लागलं. तशातही कित्येक भास तरळत गेले. मास्तरांच्या स्कूटरची घरघर आठवली, कॅसल्रॉकची वाटा हरवलेली जंगलं डोळ्यांसमोर नाचू लागली आणि कोडाय्चा स्पूसाइड पॉइंट मनात खोल कुठेतरी भिरभिरू लागला— कोडाय्च्या काळ्यानिळ्या दऱ्यांतून डोळे तरंगत गेले. हळूहळू हे सारं सिगारेटच्या घुरात अस्पष्ट होत गेलं.

फक्त ज्यूली डोळ्यांसमोर राहिली. पत्र्याच्या वळचणीखाली पारवे अंग चोरून बसतात तशी ज्यूली ... व्याकुळ ... सारा प्रकाश व्यापून ज्यूली माझ्या डोळ्यांत शिरलीय, असं वाटू लागलं. मग ज्यूली अगदी डोळ्यांच्या बाहुल्याच झाली.

—आणि एकदम ज्यूलीची ऊनऊन आसवं माझ्या डोळ्यांतून ओषळू लागली.

चोहोकडून पैशाचा, मान-
मरातबाचा वर्षाव होण्याची
शक्यता असताना एवढा
निष्णात डॉक्टराच्या
बँकबुकात शे दोन शे
रुपये नसावेत !

वानलेसवाडीचे डॉ. पाधी

लेखक : एस्. ए. कुलकर्णी

गर्दीने गजबजलेल्या, जगापासून दूर, प्रचारप्रसिद्धीच्या तकलुपी विश्वापासून दूर, निसर्गाच्या शांत-प्रशांत एकांताच्या ठिकाणी - म्हणजे सांगली-मिरज रस्त्याच्या मध्यावर असणाऱ्या वॉनलेसवाडीला मानवाला स्तिमित करणारं असं अद्भुत कृत्य दररोज घडत असतं. एका रेल्वेडब्याचे वॉनलेसवाडीचं छोटसं स्टेशन; भोवताली गोरगरिबांच्या मामुली झोपड्या; आगगाडी स्टेशनवर आली, की इंजिनमधल्या गरम पाण्यासाठी धडपडून उठणाऱ्या त्या अनवाणी महिला; हे सारं पाहून नवखा मनुष्य सहज म्हणून जातो, "छे ! मलतीच बकाल वस्ती बुवा इथली ! " खुळा विचारा ! गर्दी-झाडीत लपूनछपून विस्तारलेल्या त्या सॅनिटोरियममधून एक फेर-फटका मारून येऊ दे त्याला. त्याचे डोळे क्षणात उघडतील !

दूरच्या त्या एका छोट्याशा दिवाणखान्यात हिरव्यागार पोषाखातील व्यक्ती निस्तब्धपणे हालचाल करीत आहेत. डोक्यावरचे मॉस्क - टोप्या यांमुळे त्या व्यक्तींची ओळखही नीट लागत नाही. जणू तो एक निःशब्द नाट्यप्रयोगच वाटतो. व्यक्तींच्या हालचालींत हातघाई नाही. प्रत्येक कृत्य विचारपूर्वक घडत आहे. मध्ये टेबलावर रोगी वेशुद्धावस्थेत झोपलेला आहे. त्याचे उताणे शरीर चोहोबाजूंनी हिरव्या

कपड्याने आछादिलेले आहे. फक्त त्याच्या छातीचा भागच तेवढा अनावृत आहे. त्या कोपऱ्यामध्ये डॉक्टर हातावर मोजे चढवून उभे आहेत. सर्व तयारी ठाकठीक आहे की नाही, याची एक क्षणभर चाचणी घेण्यात येते आणि मग तिथल्या त्या सात व्यक्ती सप्तर्षीप्रमाणे टेबलामोवती जमतात. डोळे मिटून, अनन्यभावाने मनातून परमेश्वराची क्षणभर प्रार्थना केली जाते. पाठोपाठ “ काईड क्रुएल्टी ऑफ द सर्जन्स नाईफ ” नावाने प्रसिद्ध असलेले शस्त्र रोग्याच्या छातीचा भेद घेते. छातीवरील कातडी, मांस, चरबी शिरा यांचा वेध घेत डॉक्टरांचा हळुवार हात आत आत शिरकाव करू लागतो. त्याच्या करारी, घाडसी, आत्मविश्वासपूर्ण भावनांची चमक त्यांच्या डोळ्यांत प्रकाशित असते. नंतर विजेच्या आधारावर चालणारी करवत रोग्याच्या बरगड्यांच्या विच्छेदनाला सुरवात करते. बरगड्या ताणल्या जातात आणि आत मानवाचे हळवे हृदय दिसू लागते. आता तिथल्या व्यक्तींच्या हालचालींना अधिकाधिक वेग येतो. शेजारीच ठेवलेल्या ‘ हार्ट लॅंग.मशीन ’ ला चालना मिळते. या अवघड शस्त्रक्रियेच्या प्रसंगी रोग्याच्या हृदयाचे अविरत चालणारे रुधिराभिसरणचे काम ते यंत्र आपल्या अंगावर घेते. या शस्त्रक्रियेची सारी मदत त्या अद्भुत यंत्रसाधनेवर आहे. सारी शस्त्रक्रिया पूर्ण होईपर्यंत डॉक्टरच्या प्रत्यक्ष अर्घांगप्रमाणे ते यंत्र त्याला सक्रिय साथ देते आणि मग ? डॉक्टरच्या हातातील तीक्ष्ण शस्त्र हृदयाचे कप्पे उघडून खुले करते. त्यांतील वाधा दूर करण्यास, हृदयातील कप्प्यांमधील विमाजक पडद्यांची दुरुस्ती करण्यास डॉक्टरांचा कुशल हात सरसावतो. खण खण आवाजात शस्त्रे इकडची तिकडे होत असतात. प्रत्येक हालचालीनंतर डॉक्टरांना कोणत्या आयुधाची जरूरी आहे, हे त्या आयुधे पुरविणाऱ्या व्यक्तीला सांगावेही लागत नाही. सारं काही यंत्रवत चालू असते. शस्त्रक्रिया हा हा म्हणता पुरी होते. टाके पडू लागतात. अतिश्रमाने डॉक्टरांच्या कपाळावर धर्मविद्ध चमकून उठतात. शेजारची नर्स ते हळूवारपणे टिपून घेते. अशारीतीने ते भूक नाट्य संपुष्टात येते आणि ती मरणाच्या दारावर घुटमळत असलेला अमागी रोगी अकाली मृत्यूच्या जवळचातून बाहेर पडतो. सृष्टीवरील मानवी जीवन जगण्यास सुसज्ज होतो. त्याचा हा पुनर्जन्मच म्हणावा लागेल. ठाकठीक होऊन इस्पितळातून बाहेर पडताना डॉक्टरांचे आभार मानायला त्याच्याजवळ सुयोग्य शब्द सापडत नाहीत. त्याचा कंठ दाटतो. डोळे भरून येतात. — “ माझ्या मातापित्यांनी मला जन्म दिला; पण माझं सारं आयुष्य मृत्यूच्या खाईत घुटमळत होतं. तुम्ही मला जीवन दिलंत. तुम्ही माझा पुनर्जन्म केलात, ” असंच काहीसं पुटपुटावं असं त्याला वाटतं. भावनावेग त्याला बोलू देत नाही. त्याच्या हळव्या हृदयात शिरकाव करून आलेल्या त्या डॉक्टरना त्याचं मन का जाणता येणार नाही ? सुहास्य मुद्रेने त्या व्यक्तीच्या पाठीवर शाबासकी देऊन, सुखी जीवन जगण्याची सदिच्छा व्यक्त करून डॉक्टर त्याला निरोप देतात. वानलेसवाडीतून बाहेर पडताना ती व्यक्ती डबडबलेल्या नेत्राने या परिसराकडे

वारंवार वळून वळून पाहत असल्यास नवल ते काय !

मानवी जीवनाचा प्रमुख आधार म्हणजेच त्याच्या शरीरात विसावलेले मूठभर रंदीचे त्याचे हृदय-त्याच्या स्वासाला गती देणारे ते अनाकलीय इंद्रिय-किती नाजूक आणि किती महत्त्वपूर्ण ! हृदयाची क्रिया बंद की जीवन बंद. मृत्यूला यशस्वी आव्हान देऊन उभे ठाकलेले हे हृदय म्हणजेच मानवाचा जीव की प्राण ! त्याच्यावर शस्त्रक्रिया करणे म्हणजे काही मामुली बाब नाही ! जीवनमरणाचा हा प्रत्यक्ष संगर आहे. वॉनलेसवाडीसारख्या ग्रामीण परिसरात ही शस्त्रक्रिया दैनंदिन चालू आहे, यावर कदाचित कोणाचा विश्वासही बसणार नाही ! अमेरिकेसारख्या विज्ञानातील प्रगत देशामध्ये ही भयंकर जोखमीची शस्त्रक्रिया होते म्हटल्यास शोमून दिसेल. भारतात - वॉनलेसवाडीसारखा छोट्या वस्तीत ही शस्त्रक्रिया चालू आहे - तीदेखील अमेरिकन किंवा एखाद्या पाश्चात्य सर्जनकडून नव्हे ! असल भारतीयकडून ! केवडी अभिमानाची गोष्ट आहे ही ! एखाद्या तपोनिष्ठ कर्मयोग्या-प्रमाणे जीवन जगत असलेले हे कुशल, कर्तव्यगार भारतीय सर्जन म्हणजेच डॉक्टर पावी !

उंच व धिप्पाड शरीरयष्टी, पाणीदार डोळे, सरळ नाक आणि गोरापान चेहरा अशी डॉ. पावीची छवी पाहिली, की चटकन त्यांचे स्वावदार व ध्येयनिष्ठ व्यक्तिमत्त्व प्रत्ययाला येते. वयाच्या अवघ्या छत्तीसाव्या वर्षी त्यांचे कुशल हात 'ओपन हार्ट सर्जरी-' हृदयावरील गुंतागुंतीची अवघड शस्त्रक्रिया यशस्वी करून दाखविण्याइतके वाकवगार कसे काय बनले, याचं कोडं सुटता सुटत नाही. त्यांची व माझी जेव्हा भेट ठरली, मी आणि माझे मित्र श्री. पंडितराव खाडिलकर यांच्यासमवेत वॉनलेसवाडी सॅनिटोरियमच्या कार्यालयात ठीक वेळेवर पोहोचलो आणि चिठ्ठी पाठविली, तो एक अत्यंत साध्या पोषाखातले-साधी एक पॅट व त्यावर पिवळ्या रंगाचा मॅनिला परिधान केलेले तरुण गृहस्थ, "आर यु मिस्टर कुलकर्णी ?" म्हणून विचारपूस करीत तेथे दाखल झाले. मोठमोठ्या दवाखान्यांमध्ये कित्येक पदवीधर तरुण-डॉक्टर कामाच्या सरावासाठी म्हणून 'इन् टर्नच्या' नात्याने, अल्पशा मोबदल्यावर काम करीत असलेले आपण पुष्कळ पाहतो. त्यांपैकीच हा एखादा 'इन टर्न' विद्यार्थी असावा, अशी आमची समजूत झाली. परंतु आपल्या अमोघ कर्तृत्वाने एवढ्या अल्पावधीत ख्यातनाम ठरलेले ओपन हार्ट सर्जरी करणारे डॉक्टर पावी म्हणजे हेच, या सत्यावर माझा प्रथम विश्वासच बसू शकला नाही-एवढा साधेपणा, एवढी निगर्वी वृत्ती डॉक्टर पावीच्या ठायी आहे.

● प्रेरणेचा उगम

डॉ. आर. के. पावी मूळचे ओरिसा प्रांताचे. पूर्वी कर्तृत्वाचा कलिंग देश म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या आधुनिक ओरिसा प्रांतातील एका मध्यमवर्गीय - किंबहुना गरीब ब्राह्मण कुटुंबात (बेहरामपूर या गावी) त्यांचा जन्म झाला. लहानपणापासून

डॉ. पाधींचा स्वभाव ध्येयनिष्ठ, त्यागी व परिश्रमाचा वनूत आलेला आहे. त्यांच्या आज ह्यात असलेल्या ८५ वर्षे वयाच्या कर्तबगार मातोश्रींच्या कष्टाळू जीवनाचे डॉ. पाधी म्हणजे एक देविप्यमान लेणेच आहे ! अगदी लहान वयातच डॉ. पाधींचे वडील निवर्तले. तेव्हा कुटुंबाचा सारा भार डॉ. पाधींच्या मातोश्रीने व डॉक्टरांच्या थोरल्या बंधूने अंगावर घेतला. 'थोरल्या बंधूनीच मला डॉ. बनविले, 'असे डॉ. पाधी मोठ्या विनम्र भावनेने सांगतात. त्यांचे हे थोरले बंधू रेल्वेखात्यात आजही नोकरीस आहेत. डॉ. पाधींना लहानपणापासूनच डॉक्टर व्हावे असे वाटत होते. त्याला तसे एक प्रबळ कारणही पण घडले. त्यांच्या एका लाडक्या बहिणीचे यज्ञमान महारोगासारख्या असाध्य रोगाने पछाडले गेले. वीस-पंचवीस वर्षांपूर्वीचा तो काळ. सान्या गावकऱ्यांनी त्या दुर्दैवी कुटुंबाला वाळीत टाकले. डॉ. पाधींच्या मेहुण्यांची दाडी करायला किंवा केस कापायलाही गावातला न्हावी येईनासा झाला. जागोजाग अपमान, वंचना, दुःख यांमुळे ते कुटुंब होरपळून निघत होते. आपल्या लाडक्या व जिवाभावाच्या बहिणीचे हे अपरिमित दुःख व कष्ट पाहून डॉक्टर पाधीचे वालमन घायाळ होऊन गेले. असे किती तरी अभागी जीव आपल्या देशात तळमळत असतील ; आपण अशा जिवांचे दुःख कमी करण्यासाठी झटावे ; डॉक्टरचा पेशा पत्करून महारोग्यांची सेवा करावी, असा त्यांनी मनात निश्चय केला. परंतु भवितव्य निराळेच होते. डॉ. पाधी महारोग-चिकित्सक बनण्याऐवजी हृदयरोगाचे चिकित्सक व शस्त्रवैद्य झाले. तथापि आपल्या ध्येयानुसार आपण वैद्यकीय क्षेत्रात उतरलो, याचे त्यांना समाधान वाटते.

डॉ. पाधींच्या ज्येष्ठ बंधूंनी डॉक्टर पाधींना जास्तीतजास्त शिकवून त्यांना मोठा करण्याचे एकमेव ध्येय आपल्या डोळ्यांपुढे ठेवले होते आणि प्रसंगी अपेष्टा सहन करूनही बंधूंचे शिक्षण त्यांनी चालू ठेवले. डॉ. पाधींची बुद्धिमत्ताही तितकीच कुशळ, त्यामुळे त्यांनी प्रत्येक परीक्षेत आपला उच्च क्रमांक कधीही सोडला नाही. कटकच्या मेडिकल कॉलेजमधून ते एम्. बी. बी. एस्. होऊन बाहेर पडले. शस्त्रक्रियेची त्यांना प्रथमपासूनच विलक्षण ओढ होती. त्यामुळे त्यांनी वैद्यकीय व्यवसायात शस्त्रक्रियेचेच सखोल अध्ययन केले, सराव केला व प्रावीण्य मिळविले. कटक, कलकत्ता वगैरे ठिकाणी डॉ. पाधींनी हाउस सर्जन म्हणून काम केले. शस्त्रक्रियेच्या उच्च शिक्षणासाठी घडपडत असतानाच डॉ. पाधींना १९५३ च्या जानेवारी महिन्यात परदेशी जाण्याचा मोका मिळाला. परदेशाच्या एकवेळ प्रवासाचा खर्च त्यांच्या बंधूंनीच केला आणि डॉ. पाधी कॅनडाला रवाना झाले. 'कमवा आणि शिका' या घोरणानुसार डॉ. पाधींनी १९६१ पर्यंत तब्बल आठ वर्षे कॅनडामध्ये राहून शस्त्रक्रियेचा अभ्यास केला. एफ्. आर्. सी. एस्. व एफ्. ए. सी. एस्. या पदव्या त्यांनी मिळविल्या. प्रो. नॅन्सन व डॉ. लॅन यांच्या मार्गदर्शनाखाली डॉ. पाधींनी हृदयावरील शस्त्रक्रियेचे ज्ञान संपादन केले.

शिक्षणक्रम संपवून डॉ. पाधी मोठ्या आस्थेने आणि आत्मीय उत्साहाने मायदेशी

परत आले. त्यांच्या पाठीशी उच्चतम पदव्या होत्या, भरपूर अनुभव होता, परंतु आपल्या लोकशाहीच्या वशिल्याच्या चौकटीत ते बसू शकले नाहीत. काही काल त्यांना नोकरीविना घरात बसावे लागले. परदेशांमध्ये आपल्या ज्ञानाची कदर आहे; आपल्याला तिकडे स्थान आहे; उलट स्वदेशामध्ये संतकोर-उद्धाटनांच्या या बज-वजपुरीत, स्वपक्षीय लोकांची कुठे ना कुठे तरी सोय व्हावी म्हणून निर्माण करण्यात येत असलेल्या असंख्य चराऊ कुरणसंस्थेच्या परिसरात आपली दखल घेतली जात नाही, याचे डॉक्टरना मनस्वी वाईट वाटत होते. हृदयावरील शस्त्रक्रिया या विज्ञानातील प्रगत यशाच्या टप्प्याचे कौतुक करण्याची जरूरी आपल्या लोकशाहीला वाटली नाही; तेव्हा डॉ. पाथी पुनः कॅनडामध्येच जाऊन स्थिरस्थावर होण्याच्या विचारात होते. परंतु सुदैवाने, अर्थात भारताच्या व भारतीयांच्या सुदैवाने वॉनलेस-वाडी टी. बी. सॅनिटोरियमचे संचालक डॉ. फ्लेचर व डॉ. पाथी यांची अचानक गाठ पडली आणि डॉ. फ्लेचर यांच्या प्रयत्नानेच डॉ. पाथी वॉनलेसवाडीला येऊन नोकरी-वर रुजू झाले. आज डॉ. पाथी या केंद्रावर शस्त्रक्रियेचे प्रमुख संचालक (डायरेक्टर ऑफ सर्जरी) म्हणून काम करीत आहेत.

● जनकत्वाचा मान

भारतामध्ये हृदयावरील गुंतागुंतीची शस्त्रक्रिया सर्वात प्रथम वॉनलेसवाडीला डॉ. पाथी यांच्या हस्ते झाली, हा इतिहास आहे. तत्पूर्वी देशातल्या काही प्रमुख शहरांमध्ये या शस्त्रक्रियेची उपकरणे हाताशी असूनही धूळ खात पडलेली होती. वॉनलेसवाडीसारख्या एकाकी ठिकाणी ही शस्त्रक्रिया सुरू झाली, याचे जणू वैषम्य वाटूनच की काय, आता देशात ३४ ठिकाणी ही शस्त्रक्रिया सुरू झाल्याचे दिसून येते. क्षयरोगनिवारणाचे केंद्र म्हणून प्रसिद्धीस आलेल्या वॉनलेसवाडी सॅनिटोरियमला डॉ. पाथींच्या आगमनामुळे हृदयरोगनिवारण केंद्राचे नावीन्यपूर्ण स्वरूप आता प्राप्त झालेले आहे.

हृदयावरील शस्त्रक्रियेच्या चिकित्सेला १९५१ सालापासून पाश्चात्य शास्त्रज्ञांकडून मुरवात झाली. मानवी शरीरातील हृदय हे एक असे नाजूक इंद्रिय आहे, की त्यावर शस्त्रक्रिया करीत असता त्याचे रक्षितेकरणाचे कार्य तर तसेच चालू राहणे आवश्यक असते; नाही तर मृत्यू अटळच ! म्हणूनच ही शस्त्रक्रिया अत्यंत साहसी व रोमांचकारी असते. आपले हृदय म्हणजे एक सतत चालू असलेली पंपासारखी यंत्रणा आहे. त्याचे ठोके जागृती-स्वप्नी-मुषुप्ती असे सर्वकाळ चालूच असतात. अशुद्ध रक्ताला शुद्ध बनवून साऱ्या शरीरभर त्याचा पुरवठा करण्याचे काम हृदय सतत करीत असते. आयुष्यातील चैतन्याचा हा जिवंत झराच आहे. रक्तमानाच्या तुडुंब विहिरीमध्ये तरंगत राहणारे हे हृदय काही काल का होईना ताऱ्यात आणावयाचे, त्याचे ठोके बंद पाडून पुनः चालू करायचे म्हणजे का मानवी

सामर्थ्याचे काम आहे ? ते तर विश्वकर्माचेच ! तथापि आपल्या बुद्धिमत्तेच्या व कल्पकतेच्या जोरावर हे विश्वकर्माचे जोखमीचे काम मानवाने आपल्या हाती घेतले, ते काही चुटकीसरसे नाही. प्रदीर्घ तपश्चर्येतून व जिद्दीमधून या कार्याचा विकास होत गेला. दिवसातून अंदाजे एक लाख ठोके देणारे हे हृदय, सत्तर हजार मैल लांबीच्या समग्र नसानसांतून सारखे रक्त खेळविणारे, सर्वस्वी एकाकी व एकमेव इंद्रिय आहे. त्यासाठीच एका आंग्ल कवीने हृदयाचे वर्णन 'ग्लोली हंटर' (एकाकी शिलेदार) असे केलेले आहे. या मानवी पंपाचे कार्य अवाधित ठेवून हृदयाला हात कसा घालता येईल, याचा विचार करता करता डॉ. गिवन यांनी हार्ट-लॅंग मशीन तयार केले. हे यंत्र कृत्रिमपणे रुधिराभिसरणाने कामे करते आणि मग हृदय काही काल निश्चल होते. याच अवधीत सर्जनला आपली शस्त्रक्रिया आटोपावी लागते. शस्त्रक्रिया चालू असता रोग्याची नाडी चालू असते. तपमान टिकून राहते. शरीरभर-मैदूपर्यंत रक्ताचा पुरवठा चालू असतो. खुद्द शस्त्रक्रिया करीत असना चुकून एखाद्या महत्त्वाच्या शिरेवर आयुध चालविले गेले, की मृत्यू हमखास म्हणून समजावे. एवढ्यासाठी ही शस्त्रक्रिया म्हणजे तारेवरची कसरत म्हटल्यास वाचगे होणार नाही.

या शस्त्रक्रियेने कॉरोनरी थ्रोंबोसिस, हृदयाची अनैसर्गिक वाढ किंवा आकुंचन, हृदयाला कुठेतरी पडलेले एखादे छिद्र, संघिवाताचा ताप वगैरे अनेक हृदयविकारांचा नायनाट होऊ शकतो. 'ब्लू बेबीज' म्हणून जो हृदयाचा रोग आजकाल आढळतो, त्यावर शस्त्रक्रिया हा एक प्रमुख इलाज ठरलेला आहे. हृदयाला पडलेल्या छिद्रामुळे शुद्ध व अशुद्ध रक्ताची शरीरात मिसळ झाली म्हणजे सारी त्वचा, नखे निळसर होतात. शस्त्रक्रियेनंतर त्वचेला, नखांना, रक्ताला नैसर्गिक रंग प्राप्त होतो. वाई-मधील असा एक रोगी पाहिला. शस्त्रक्रियेपूर्वी आपली नखे निळी होती, असे त्याने सांगितले. आत्ता त्याच्यामध्ये नैसर्गिक निरोगीपणा आढळतो. हृदयाचे विकार नशिबी घेऊन जन्मलेले मूल आयुष्यभर मृत्यूशीच झगडत असते. थोड्या श्रमाने त्याची छाती धडबडू लागते, घाम येतो, घेरी येते आणि कधीतरी हृदयक्रिया बंद पडून मृत्यू ओढवतो. अशा रोग्यांच्या हृदयावर शस्त्रक्रिया करून त्याचा मृत्यू लांबवायचा, त्याचे जीवन सुसह्य करायचे, त्याच्या हृदयातील छिद्र शिवून टाकायचे किंवा विभाजक पडद्याला (व्हाल्व) कार्यप्रवृत्त करायचा अशा या शोधामुळे ही शस्त्रक्रिया म्हणजे हृदयरोग्यांच्या बाबतीत एक जीवदानच ठरलेले आहे.

● उच्चांक

असे पहिले जीवनदान १९६२ साली डॉ. पाथीनी एका रोग्याला दिले आणि आपोआपच साऱ्या भारताचे, किंबहुना जगाचे डोळे वॉनलेसवाडीकडे व डॉ. पाथी यांच्याकडे वळले. त्यांच्या शस्त्रक्रियेच्या यशस्वितेचे प्रमाण ९० टक्के पडलेले आहे.

‘हृदयावरील शस्त्रक्रिया म्हणजे एक टीमवर्क आहे.’ डॉ. पाधी

ही टक्केवारी संबंध जगात उच्चांकाची व अव्वल दर्जाची ठरलेली आहे, हे खुद्द अमेरिकन पत्रकारांनी व शास्त्रज्ञांनीही मान्य केले आहे. यांतच डॉक्टर पाधींच्या या क्षेत्रातील स्पृहणीय यशाचे गमक सामावलेले आहे. तथापि डॉक्टरांचे मन अहंगंडाने कधीच भारावले गेले नाही. ते तर नेहमी म्हणतात, “हृदयावरील शस्त्रक्रिया म्हणजे एक ‘टीमवर्क’ आहे. ऑपरेशन थिएटरमध्ये उपस्थित असलेल्या सर्वच तंत्रज्ञांच्या एकदिलाचे हे काम आहे. मग तो डॉक्टर असो, नर्स असो, अ‍ॅनस्थेशिया देणारा असो किंवा हार्ट लंग मशीन चालू ठेवणारा असो. डॉक्टर पुढे पाहून शस्त्रक्रियेत गुंतला असता त्याच्या पाठीमागे त्याचे डोळे असावे लागतात. हार्ट लंग मशीन चालू आहे की नाही, यावर त्याला लक्ष ठेवावे लागते. एखाद्याची एखादी वारीकशी चूक जरी झाली तरी रोग्याचा मृत्यू ओढवला म्हणूनच समजावे.” डॉ. पाधींचा दृष्टिकोन असा विनयी व व्यापक आहे. आज डॉ. पाधींना ही गुंतागुंतीची शस्त्रक्रिया करण्यात डॉ. सर्व्हिड, डॉ. डायस मदत करीत असतात. त्यांच्या अर्वांगी अव्वल दर्जाच्या नर्स आहेत. पाश्चात्य वातावरणात वाढलेल्या त्यांच्या या कॅनेडियन पत्नी त्यांच्या घरी ‘उंबरठ्यावरचे माप’ उलटून आल्यावर आपल्या कर्तबगार पतीला सदैव साथ देण्यात निमग्न झालेल्या आढळतात. ऑपरेशन थिएटरमध्येही त्या आपल्या पतीला सहाय्य देत असतात.

हृदयावरील शस्त्रक्रिया ज्या दिवशी ठरलेली असते, त्या दिवशी डॉक्टर सकाळी ७ वाजताच दवाखान्यात दाखल होतात. मुख्य शस्त्रक्रिया अर्ध्या-पाऊण तासाची

असते, परंतु सर्व तयारी व शस्त्रक्रियेची सर्व दृष्टीने सारवासारव करण्यास कमीत कमी चार तास लागतात. नंतर डॉक्टर पांथी त्या दिवशी वॉर्डमध्ये त्या रोग्या-जवळ संध्याकाळी ६ वाजेपर्यंत बसून असतात आणि त्याच्या प्रकृतीचे सूक्ष्म निरीक्षण करीत असतात. त्या दिवशी त्यांना उपवासच घडतो. रोग्याला जवळजवळ ८ वाटल्या रक्त द्यावे लागते. इतर सर्व साधनसामग्री वगैरेसाठी या शस्त्रक्रियेचा एकूण खर्च प्रत्येक रोग्यामागे एक हजार रुपयांचा येतो. आश्चर्य म्हणजे वॉनलेस-वाडीला या शस्त्रक्रियेचे विल फक्त एक हजार रुपयेपर्यंतच आकारण्यात येते. मुंबई-सारख्या ठिकाणी ही शस्त्रक्रिया अलीकडे सुरू झाली आहे; पण तेथे या शस्त्रक्रियेला १५ हजार रुपयांपर्यंत खर्च पडतो. इतकेच नव्हे, किती तरी रोग्यांवर ही शस्त्रक्रिया संस्थेमार्फत मोफत केली जाते (त्यांच्या जेवण्याखाण्याच्या खर्चासकट). वॉर्डमध्ये असे काही 'फ्री बेड्स' मी समक्ष पाहिले आणि संस्थेबद्दलचा आदर द्विगुणित झाला.

● संस्थेच्या विकासाची तळमळ

डॉ. पांथींचा नोवर्लँकिक वाढत चाललेला पाहून जगाच्या कानाकोपऱ्यातून त्यांना जबर पगाराच्या मोठमोठ्या नोकऱ्या आल्या; निमंत्रणे आली. खुद्द मध्यवर्ती सरकारच्या आरोग्यमंत्र्यांनी "तुम्ही इथे का म्हणून खितपत राहिलो आहात? दिल्लीला या. तुम्हाला हमखास नोकरी आहे," असा सल्लाही वारंवार दिला, पण डॉ. पांथी तसे अत्यंत ध्येयनिष्ठ आहेत. त्यांना आपण वॉनलेसवाडीला खितपत पडलो आहोत, असे वाटत नाही. ज्या संस्थेने त्यांना अडचणीच्या काळी हाताशी धरले, तिच्याशी एकनिष्ठ राहणे हे आपले कर्तव्य आहे, असे डॉक्टर समजतात, या शांत-प्रशांत वातावरणात दीनदुवळ्यांची सेवा करीत राहणे त्यांना अधिक पसंत आहे. वाचाळ बडबड, बडेजाव, पैशाची हाव या गोष्टी त्यांना निषिद्ध वाटतात. एवढे कर्तृत्वान डॉक्टर असूनही त्यांनी आपली स्वतःची मोटारही वाळगलेली नाही. ते स्वतः, त्यांची पत्नी, त्यांची मुले सांगली-मिरजेला कामाला निघाली असता एस. टी. बसने जातात-येतात; प्रसंगी रांगेतही उभी राहतात. डॉक्टरांचा पोशाखदेखील कधीच क्षपकेबाज स्वरूपाचा नसतो. त्याचे जीवन अक्षरशः कर्मयोग्याचे बनून गेले आहे! त्यांचे सारे कुटुंबच अंतर्बाह्य साध्या राहणीचे व उच्च विचारसरणीचे बनून गेले आहे. त्यांनी मनात आणले, तर आज त्यांच्यावर पैशाचा चोहोकडून नुसता वर्षाव होईल. एवढ्या मोठ्या डॉक्टरांच्या बँकबुकात जेमतेम शे-दोनशे रुपये नसावेत, यामध्येच त्यांच्या अपूर्व त्यागाचा इतिहास कोरलेला आहे. प्रसिद्धी त्यांना नको आहे. त्यांच्या घरी त्यांचा एखादा साधा फोटोही उपलब्ध होऊ शकला नाही. मीच त्यांना फोटोबद्दल आग्रह धरला.

आपली संस्था पुढे जावी आणि आपल्या हातून जास्तीतजास्त दीनदुवळ्यांची सेवा व्हावी, हा त्यांचा निदिध्यास आहे. कित्येकांची समजूत आहे, की वॉनलेसवाडी

हॉस्पिटल हे अमेरिकन मिशनच्या आधारावर चालू आहे. वस्तुस्थिती तशी नाही. शस्त्रवैद्यांचे महर्षी डॉ. वानलेस यांनी आपल्या सेवानिवृत्तीनंतर आपल्या मित्रांमार्फत निवी जमवून हे क्षयरोग निवारण केंद्र सुरू केले. त्यामुळे मिशनवर या संस्थेची कोठलीही जबाबदारी पडत नाही व ती ते स्वीकारीतही नाही. ती एक खासगी व्यक्तीची संस्था म्हणून ओळखली जाते. आपल्या सरकारकडून या संस्थेला मदत मिळत असेल म्हणावे, तर तसेही नाही. जिल्हा परिषदांसारख्या निरुपयोगी व अनावश्यक कारभारयंत्रणा एका पाठोपाठ एक उभ्या करून, त्यावर कोट्यवधी रुपयेची घुळघाण करणाऱ्या सरकारला अशा मानवी जीवनाच्या महत्त्वपूर्ण जीवन-मरणाच्या कार्यात तपोनिष्ठेने मग्न झालेल्या संस्थांची आठवणही होत नाही, हे समाजाचेच दुर्दैव म्हटले पाहिजे ! आज या संस्थेला दरसाल दोन लाखांची तूट सहन करावी लागते; याचेच मनस्वी दुःख डॉ. पाधी, डॉ. सद्दिड, डॉ. डायससारख्या संचालकांना होते आहे. एखाद्या एकत्र कुटुंबातील माणसाप्रमाणे ते या बाबीचा सतत गंभीरपणे विचार करीत आहेत. ही केविलवाणी अवस्था फक्त भारतालाच शोभून दिसते ! कधीकाळी मध्यवर्ती सरकारने एक बॉर्ड वांधण्यासाठी २०।२५ हजार रु. ची देणगी दिली. डॉक्टर पाधी तर म्हणतात, “आम्हाला डामडौलाच्या इमारतीच हव्यात असे नाही. आम्ही कौलारू छावणीच्या झोपडीमध्येच राहून आमचे कार्य करीत राहू, पण विविध उपकरणे, साधने, तंत्रज्ञ यांच्यासाठीच पैसा हवा आहे. हृदयावरील शस्त्रक्रिया जेथे जेथे बाहेर होतात, तेथे कमीतकमी २० माणसे (तंत्रज्ञ) सर्जनला मदत करीत असतात. येथे मी फक्त ७ माणसांवर हे काम निभावत आलो आहे. एका हार्ट लॅम्-मशीनची किंमत २० हजार रु. आहे. अशी कितीतरी उपकरणे आहेत, की ज्यांच्यासाठी लक्षावधी रुपयेदेखील कमी पडतील.” देशातल्या धनिकांनी, सरकारने देणग्या देऊन या इस्पितळामध्ये जास्तीत जास्त सुविधा उपलब्ध करून दिल्यास याहून अधिकाधिक कार्य करण्याची व संशोधन चालू ठवण्याची आपली जिद्द असल्याचे ते बोलून दाखवितात. या बाबतीत त्यांनी विजेच्या पुरवठ्याचा प्रश्न पुढे केला. अशी अवघड शस्त्रक्रिया चालू असली आणि विजेचा पुरवठा बंद झाला (तसा तो सांगली-मिरजला अचानकपणे होतोही), की खूपच त्रास होतो. संस्थेचा जनरेटर आहे, परंतु त्याची शक्ती फारच कमी आहे. ती वाढविण्यासाठी चालकवर्ग घडपडतो आहे. डॉ. पाधींना स्वतःपेक्षाही संस्थेच्या विकासाची तळमळ वाटते व ती त्यांच्या शब्दाशब्दांतून व्यतीत होते.

● अभागी आणि भाग्यवती ‘अरुणा’

डॉ. पाधींच्या कण्टाळ वृत्तीची मला तर कमालच वाटते. ते केवळ शस्त्रक्रियाच करतात, असे नाही. दिवसभर त्यांचे रोगनिदानाचे (डायग्नॉसिस) कामही चालूच असते. मराठी मुलखात राहायला आल्यावर मराठी लिहायला-वाचायला. शिकावे,

अशी त्यांची प्रांजळ इच्छा बनली आहे (ते मराठी बोलतातही.), पण ते शिकायल त्यांना फुरसतच कुठे मिळते ? तरी पण हृदयविकाराचे रोगी जास्तीतजास्त यावेत असेच त्यांना वाटते व आपला सराव कायम राहावा ही त्यांची इच्छा ! त्यांनी एव पियानोस्टविषयीची इंग्रजी म्हण मला हसत हसत सांगितली. पियानो वाजविणाऱ्यांना एक दिवस वादन केले नाही, की दुसऱ्या दिवशी आपल्या वादनातील फरक त्याच त्याला कळतो. दोन दिवस त्याने पियानो हातात धरला नाही, की त्याच्या वादनातील फरक त्याच्या वायकोला जाणवतो आणि एक आठवडा त्याने पियानो वाजविला नाही तर त्याच्या वादनातील फरक त्याच्या श्रोत्यांना कळतो. त्यांची ही कार्यावरील निष्ठ पाहिली, की मन आदरानं भारावून जातं. डॉ. पाधी मला वॉर्डमधून हिंडवून रोग्यांची माहिती सांगत होते. इचलकरंजीची एक तरुणी-जिच्यावर केवळ दोन दिवसांपूर्वीच हृदयावरची शस्त्रक्रिया झालेली होती-विद्यार्थ्यावर चक्क उठून बसली असल्याचे व हसत-बोलत असल्याचे पाहून मी आश्चर्यचकितच झालो. मध्येच तिला खोकला आला. तेवढ्यात डॉक्टरनी तिच्या उशालगत ठेवलेले थुकीचे भांडे स्वतःच्या हातांनी उचलून तिच्या तोंडासमोर धरले. असे क्षुल्लक काम करायलाही त्यांचे हात यंत्रवत सरसावतात.

“ डॉक्टर ! तुमच्या आयुष्यात एखाद्या शस्त्रक्रियेनंतर अतिशय समाधान तुम्हाला लाभलं, असं एखादं उदाहरण घाल काय ? ” मी सहजपणे विचारलं. डॉक्टर गंभीरपणे म्हणाले, “ यश पुष्कळवेळा पदरी येतं आणि समाधानही वाटतं, पण एखादा रोगी दगावला, की सारं मन कसं निराश होऊन जातं आणि आम्ही सारेच काही काल दुःखी बनतो. तरी पण एका केसब्रदल मी सांगू शकेन-” म्हणत त्यांनी धारवाडच्या ‘ अरुणा ’ या नावाच्या एक सुंदर तरुणीची हकीकत सांगितली. बी. ए. परीक्षेत फर्स्ट क्लास फर्स्ट आलेली ही २२ वर्षांची अतिशय सुंदर तरुणी एम्. ए. साठी मुंबईला गेली. तिला आपल्या हृदयविकाराची पुसट कल्पनाही तेव्हा नव्हती. मुंबईला वर्गात जाण्यासाठी तिला दुसऱ्या-तिसऱ्या मजल्यावर जावे लागले, तेव्हा तिला जिना चढताच येईनासा झाला. तिच्या छातीत घडघडू लागले, घेरी येऊ लागली. तेव्हा तिला हृदयविकार असल्याचे तिथल्या डॉक्टरकडून कळाले. ती निराश होऊन, शिक्षणाचा हव्यास सोडून देऊन परत धारवाडला आली. अचानकच तिला डॉ. पाधीच्या हृदयावरील शस्त्रक्रियेची माहिती समजली, तेव्हा ती मुद्दाम वानलेस-वाडीला आली. डॉ. पाधींनी शस्त्रक्रियेची जरूरी असल्याचे सांगितले, परंतु एवढ्या तरुण व सुंदर मुलीवर ही शस्त्रक्रिया करून नसते घाडस करू नये, असाच सर्वांचा सल्ला मिळाला. खुद्द अरुणानेच शस्त्रक्रिया करा म्हणून हट्ट घेतला. डॉ. पाधींनी तिला वॉर्डमध्ये एक महिनाभर ठेवून घेतले. तिची समजूत काढण्याचा प्रयत्न केला, तरी पण अरुणा म्हणत असे, “ डॉक्टर ! मी असून-नसून मेल्यासारखीच आहे. काय व्हायचे असेल ते होवो. तुम्ही शस्त्रक्रिया कराच ! ” शेवटी तिच्या आग्रहाखातर शस्त्र-

क्रियेची योजना केली. शस्त्रक्रिया यशस्वी झाली. ती बरीच गुंतागुंतीचीच होती. डॉक्टर पाधीच्या हातची ती १३ वी केस होती. त्यांचे संस्कारी मन एकीकडे कचरत होते. तरी पण सर्व सुरळीत पार पडले. डॉ. पाधी अरुणाच्या जवळ तब्बल २४ तास बसून होते. दुसऱ्या दिवशी डॉक्टर घरी येऊन आंघोळीला बसले होते. तेवढ्यात निरोप आला, की अरुणा गेली. डॉक्टर गडबडीने पुनः वॉर्डात आले, ते विषण्ण मनाने. पण अरुणा गेलेली नव्हती. ती बेशुद्ध झाली होती एवढेच. डॉक्टरनी पुनः जिद्दीने प्रयत्नाची पराकाष्ठा केली. ४८ तासांनंतर अरुणा शुद्धीवर आली. पुढे ती खडखडीत बरीही झाली. आज ती 'एम्. ए.' च्या दुसऱ्या वर्षासाठी मुंबईला राहिलेली आहे. आनंदी जीवन जगते आहे. अरुणाला जीवदान दिल्याबद्दल डॉक्टरना मनःपूर्वक समाधान वाटते; तर स्वतःचा जीव डॉक्टरांच्यावरून ओवाळून टाकला, तरी डॉक्टरांचे उपकार फिटणार नाहीत, असं अरुणा मानते !

अशी आहे ही एका महान कर्मयोग्याची चालतीबोलती गाथा ! आयुष्यातील सर्व चैन-ऐषआराम यांचा स्वखुषीने त्याग करून दीनदुबळ्या व हृदयविकाराने अमागी बनलेल्या मानवाची निरपेक्ष बुद्धीने सेवा करणाऱ्या, त्याला जीवदान देणाऱ्या एका भारतीय शस्त्रवैद्याची चिरंजीवी गाथा ! त्यांनी आपल्या तपश्चर्या-साठी मुद्दाम होऊन वानलेसवाडीसारखे ग्रामीण पण निवांत ठिकाण शोधलेले आहे. आपल्या तीन मुलांच्या व प्रेमळ पत्नीच्या सहवासात एका छोट्याशा घरकुलात राहून, संपूर्ण समाधानी वृत्तीने हा योगी आपली तपश्चर्या साधत आहे, त्याबद्दल कोणीही त्यांना धन्यवादच येईल. चालू विज्ञानयुगात डॉक्टर पाधीच्या स्वरूपात भारतीय माणूस केवढे मोठे 'सोमोल्लंघन' करित आहे, याची खरीखुरी प्रचीती वानलेसवाडीला आल्याविना कोणाला येणार नाही.

• • •

स्वादिष्ट मिठाईसाठी
आम जनतेची निवड

शर्मा स्वीट मार्ट

दत्त मंदिराशेजारी,
मंडई रस्ता, पुणे २.

• स्मरण •

चं द्र शे ख र म रा ठं

एवढ्याशा गोष्टीसाठी मिसस कीर्तनेबाईंना किती त्रास होणार आहे!
या वयात वैवाहिक जीवन नासले तर बाईने करावे काय ?
मिस्टर कीर्तने सेंटिमंटल आहेत, म्हणून तर सारा हा प्रश्न—
परांजप्यांनी खिशात हात घातला व दोनशेच्या नोटा पुढे केल्या.

नुकतेच ऑफिस सुरू झाले होते. अजून कोणीकोणी घाईघाईने ऑफिसात येत होते. घाम टिपीत, रुमालाने बारा घेत टेवलावर येऊन बसत होते. परांजपे मंद चालीने ऑफिसात आले आणि आपल्या केबिनमध्ये येऊन बसले. ते सहसा कधी उशिरा येत नमन; पण आज त्यांचे चित्त थाऱ्यावर नव्हते. दिवंगत पत्नीचे स्मरण त्यांना सारखे होत होते. सकाळपासून असलेल्या पावसाच्या भुरभुरीने हवाही विलक्षण ओलसर-हळवी झाली होती. उमा गेल्याला आज दहा वर्षे झाली. अविनाश सोळा वर्षांचा होता. निर्मल अठरा वर्षांची. दहा वर्षे लोटली. निर्मल लग्न होऊन सासरी गेली. अविनाश मिळवता होऊन वेगळे बिऱ्हाड धाटून राहू लागला. परांजपे एकटे पडले—ऑफिसात जात राहिले—बलबात वेळ काढू लागले. केव्हातरी अवीकडे जाणे-येणे होई तेवढेच !

टेवलावर सह्यांच्या कागदांचा ढीग पडला होता, पण परांजप्यांना कामाला सुरवात कराविशी वाटेना. रजा घ्यावी असे त्यांना वाटू लागले, पण रजा घेऊन तरी करणार काय ? बसावे झाले म्हणून परांजप्यांनी कागद पुढे ओढले. यांत्रिकपणे सह्या करता करता परांजप्यांचे लक्ष समोरच्या घड्याळाकडे गेले, अकरा वाजले होते. उमा त्याच वेळेस गेली ! अचानक ! काही दुखणेबाणे नसताना ! घड्याळाकडे शून्यपणे बघून परांजप्यांनी पुन्हा सह्या करण्यास—केसेस वाचण्यास सुरवात केली.

केव्हातरी रेणुसे चपराशी चेंबरमध्ये आला आणि एक व्हिजिटिंग कार्ड ठेवून निघून गेला. काही वेळ परांजप्यांचे तिकडे लक्षच गेले नाही. एक कागद वाऱ्याने उडू लागला—तो धरताना त्यांना ते कार्ड दिसले

मिसेस आराधना कीर्तने
रोजबिहला, रीज रोड,
मुंबई-६

कार्ड पाहून परांजपे बुचकळ्यात पडले. त्यांच्या सेक्शनला सहमा कोणी ब्हिजिटर येत नसे. बाईमाणूस तर कधीच येत नसे. काही कारणच नव्हते. म्युनिसिपालि-ट्यांच्या कर्जव्यवहाराची व्यवस्था पाहणे हे त्यांच्या सेक्शनचे काम होते. काय बरे काम असावे या बाईचे ? समोरचे कागद वाजूस सारून परांजप्यांनी वेल वाजवली. रेणुसे शिपाई आत आला आणि उभा राहिला.

‘कोण रे बाई आल्यात ?’

‘काय की, पण मोठ्यापैकी दिसतात.’

‘बरं-पाठव त्यांना आत.’ रेणुसे गेला. रिप्रगडोअर ढकलून एक पस्तिशीची बाई आत आली. जरा इकडेतिकडे पाहत परांजप्यांच्या समोरच्या खुर्चीवर येऊन वसली. बाई अतिशय अस्वस्थ दिसत होती. कसल्यातरी चितेचे दडपण तिच्या वावरण्यात होते.

‘नमस्कार,’ परांजपे सवयीने म्हणाले.

‘नमस्ते,’ बाईंनी प्रत्युत्तर दिले.

‘मी आपणासाठी काय करू शकतो ?’

‘वेल-हा लोन्स-सेक्शन आहे ना ?’ रुमालाने कपाळ टिपीत बाईंनी विचारले.

‘येस-हा म्युनिसिपल लोन्स-सेक्शन आहे.’

‘माझं जरा लोनचंच काम होतं-मला काही दिवसांसाठी पाचशे रुपयांची ज़रूर आहे.’ बाई हलक्या आवाजात बोलल्या.

‘आपला काही गैरसमज झालेला दिसतो. या सेक्शनला कर्ज मिळत नाहीत.’

‘पण हा लोन-सेक्शन आहे ना?’

‘इथं नगरपालिकांच्या कर्जांची व्यवस्था पाहिली जाते. आपल्या कामासंबंधी आपल्याला दुसरीकडे जावं लागेल,’ असे म्हणून परांजप्यांनी बेल वाजवली

‘अरे, यांना अँडव्हांसेसला घेऊन जा पाहू.’ आत येणाऱ्या रेणुसेला परांजप्यांनी सांगितले आणि परत कामाचे कागद पुढे ओढले.

रेणुसे उभा राहिला, पण बाई उठेनात. चुळबुळ करीत बसून राहिल्या.

‘आपण त्याच्याबरोबर जा. तो आपल्याला हवं ते खातं दाखवील.’ परांजपे म्हणाले.

‘तसं नाही—बट आय डोन्ट वॉन्ट एनी फस्—माझं जरा खासगी स्वरूपाचं काम आहे.’

‘असं?’ परांजपे म्हणाले आणि त्यांनी रेणुसेला खूण केली. तो गेल्यावर ते बाईंना म्हणाले, ‘इफ आय अँम नॉट टू पर्सनल—आपलं नक्की काय काम आहे?’

‘मला पैसे पाहिजेत, पण ते कुणाला कळता कामा नयेत.’

परांजपे गोंधळले. बाई श्रीमंतापैकी दिसते. चर्येवर खानदानी झाक आहे. साडी-बिडी भारीपैकी आहे. अंगावरच्या दागिन्यांची किंमतच कित्येक हजारांत जाईल.

मग हे असे अवचित एका बँकेत जाऊन पैसे मागणे आणि कुणाला कळू नये, अशी काळजी घेणे, काय प्रकार आहे? बँकेच्या नियमावलीतले विभवत जोडप्यांसंबंधीचे नियम त्यांच्या डोळ्यांसमोर नाचू लागले.

‘बँकेकडून पैसे घ्यावयाचे म्हणजे कागदपत्र वगैरे करावे लागतील—नाही का?’ हातातील पर्स चाळवीत बाईंनी विचारले.

‘हो तर! रीतसर डॉक्युमेंट्स केल्याखेरीज बँकेचे कर्ज कसे मिळेल?’

‘पण मी पैसे घेतले असं कोणाला कळता कामा नये. पार्टिक्युलरली मिस्टर कीर्तन्यांना.’

‘अहो, पण बँक कर्ज देताना त्यांना रेफरन्स केल्याखेरीज राहणार नाही.’

‘तर मग माझं काम होणार नाही असं दिसतं,’ असे म्हणत बाईंनी पर्समधून एक पासबुक बाहेर काढले आणि टेबलावर ठेवले.

‘रियली माझ्या खात्यात बराच बॅलन्स आहे, पण तो जॉईंट अकाऊंट आहे. मिस्टर कीर्तन्यांची सही लागेल. मला तर ते नकोय. खरंच हा बॅलन्स पाहून बँक सीक्रेटली पैसे देऊ शकत नाही का?’

‘नो—ते नियमांत बसत नाही—पण मिस्टर कीर्तन्यांना कळले तर काय विघडेल?’

‘दॅट विल बी फेटल,’ बाई मान हलवत क्षीण हसत बोलल्या आणि अगदी खालच्या आवाजात सांगू लागल्या, ‘माझ्या हातून एक ब्लंडर झालंय—आय वॉंट टू, हश इट अप.’

परांजपे ऐकत होते. आता त्यांचेही कुतूहल जागृत झाले होते.

‘वेल—आपण चहाकाफी घेणार की कोल्ड?’ त्यांनी विचारले.

‘कोल्ड चालेल.’

बेल वाजवून परांजप्यांनी रेणुसेला दोन कोकोकोला आणायला सांगितले. रेणुसे निघून गेल्यावर परांजपे म्हणाले, ‘गो ऑन.’

‘बुई आर रियली क्वाईट वेल ऑफ्.’ बाई सांगू लागल्या, ‘मिस्टर कीर्तने ‘प्रभा-रॉवर्ट्स’ मध्ये सेल्स डायरेक्टर आहेत. आमची नुकतीच बांबेला ट्रान्सफर झाली आहे.’

‘याच्या आधी कुठे होतात?’

‘डमडमला होतो. त्याच्या आधी हाँगकाँगला होतो, पेरेंट कंपनीच्या ऑफिसात. आधी म्हणजे सहा महिन्यांपूर्वी. तिथे मिस्टर कीर्तन्यांनी मला एक प्रेझेंट घेऊन दिलं होतं. ज्युएल स्टडेड इयॉरिंग्ज.’ बाईंनी पर्समधून एक इयॉरिंग बाहेर काढले आणि परांजप्यांच्या हातात दिले. इयॉरिंग जरा झाकले होते, तरी बरेच कॉस्टली दिसत होते. परांजपे ते निरखून पाहत असताना बाई पुढे सांगू लागल्या,

‘त्या इयॉरिंगमधला एक इयॉरिंग माझ्या हातून हरवला कुठेतरी—आमच्या शिफ्टमध्ये.’

‘वरं मग,’ इयॉरिंग टेबलावर ठेवून देत परांजप्यांनी विचारले.

‘दंट हँज पुट मी इन मेस-परवा आमच्या मरिजची सातवी अँनिव्हर्सरी आहे, त्यावेळी मिस्टर कीर्तने मोठी पार्टी अँरेंज करतात दरवर्षी. संध्याकाळी मोठा फंक्शन असतो. त्या ऑकेजनला मी जर हें इयॉरिंग घातले नाहोत, तर फार पंचा-ईत होईल.’

‘मिस्टर कीर्तने जरा सेंटिमेंटल आहेत वाटतं?’

‘जरा? ही इज ऑफुली सो—ते फार अपसेट होतील. ही इज व्हेरी स्टॉर्मी—आता काय काय कॉम्प्लिकेशन्स होतील देव जाणे. मलादेखील फार फील होईल ते.’

रेणुसेने आत येऊन कोकोकोलाच्या वाटल्या ठेवल्या. तो जाईपर्यंत बाई गप्प बसल्या.

‘व्हांट इज द वे आऊट?’ परांजप्यांनी सहानुभूतीने विचारले.

‘फॉर्च्युनेटली—आफ्टर मच एफर्ट्स मला तसलंच इयॉरिंग मिळण्याचा चांस आलाय.’

‘पण ते फॉरीन-मेक आहे ना? इंडियात मिळतं?’

‘तेच ना—इट इज अ शियर फ्लूक—आमच्या शेजारी भावसार म्हणून राहतात—ते एअर इंडियात आहेत. मिसेस् भावसारांजवळ अगदी तसलंच इयॉरिंग आहे. वट शी इज आस्किंग कोल्ड कॅश! वाराशे रुपये.’

‘मग पाचशे रुपयांनी काय होणार?’

‘मिस्टर कीर्तने मला दरमहा हजार रुपये देतात. त्यातून मी काही सेव्ह केले आहेत. सातशेच्या आसपास आहेत. आता पाचशेची सोय झाली तर होल अफेअर विल एन्ड हॅपीली.’

‘मग मिस्टर कीर्तन्यांकडूनच का नाही मागून घेत?’

‘एवढी सोठी सम म्हणजे ते विचारतील कशाला हवी म्हणून! आता जर मला पाचशे रुपये मिळू शकले तर मी दोनतीन महिन्यांत इझिली रीपे करू शकेन, पण अगदी इन्फॉर्मली मिळायला हवी—आणि आजच.’

‘व्हाय सो इमिजिएट?’

‘अहो, मिसस भावसार परवाच्या प्लेननं कायरोला जाणार आहेत चार आठवडे—त्याच्या आधी ते इयॉरिंग सिक्यूर करायला हवं.’

‘इट इज ए फिक्स रियली.’ टेबलावरचं पासबुक हातात घेत परांजपे म्हणाले आणि पासबुक चाळू लागले. बॅलन्स चांगला आठ हजारांचा होता. बाईचे म्हणणे खरे दिसत होते. अडचणीत सापडल्याने बाईचा चेहरा अगदी उतरला होता.

‘तुम्हीच कराना काहीतरी सजेस्ट.’

‘तुमची अडचण खरी आहे, पण अगदी काही चिठ्ठीचपाटी न घेता बँकेतून पैसे मिळणं अशक्य आहे. तुमचे कोणी रिलेटिव्ह नाही का देऊ शकणार?’

‘अहो, त्यांना सारी कर्मकथा सांगावी लागेल. शिवाय इथं कोणी जवळचे असे रिलेटिव्हही नाहीत.’

‘मग कोणी ओळखीचे वगैरे?’

‘नाही हो—आम्ही बांबेत नवीनच आहोत. तीन वर्षं हाँगकाँगलाच होतो. मला तर बाई भारी भीती वाटते, परवा काय होईल याची. मिस्टर कीर्तने घर डोक्यावर घेतील अगदी—अवर मॅरीड लाईफ इज अँट स्टेक रियली—ओ हाऊ क्रुएल,’ असे म्हणून बाई मुसमुसून रडू लागल्या. परांजपे गांगरले आणि काहीतरी बोलायचे म्हणून म्हणाले,

‘एका इयॉरिंगसाठी कीर्तने एवढे अपसेट होतील?’

‘तुम्हाला माहिती नाही,’ बाई म्हणाल्या, ‘ही इज ब्रॉट अप इन वेस्टर्न अँट-मॉसफियर आणि त्यातून ते फार सेंटिमेंटल आहेत. आमच्यात कायमचा दुरावा निर्माण होईल—लव्ह मॅरेज आहे आमचं.’

परांजपे चुकचुकले. एवढ्याशा गोष्टीसाठी बाईला काय मनस्ताप भोगावा लागणार देव जाणे. या एजमध्ये डिस्टर्ब्ड मॅरीड लाईफ म्हणजे वाईटच. वाई पैसे बुडवणार नाही. आपल्यालातरी एवढे पैसे कसे स्पेअर करता येतील? पण बाईंना मदत केली पाहिजे—विचारीने एवढ्या विश्वासाने सांगितले—असे काहीतरी विचार करीत करीत परांजप्यांनी कोटाच्या खिशातून पाकीट बाहेर काढले आणि पाहिले—दोनशे रुपये आणि वर काही किरकोळ रक्कम होती. त्यांनी शंभराच्या दोन नोटा

बाहेर काढल्या आणि बाईपुढे टाकल्या.

‘धिस इज ऑल आय कॅन डू फॉर यू.

‘ओ-नो ! मी तुम्हाला त्रास देऊ इच्छित नाही. आय विल फेस माय लॉट,’ असे म्हणून बाई उठू लागल्या.

‘हे पाहा-या शहरात तुम्ही नवीन. येथे चुकीने आलात. मला आपली अडचण सांगितलीत. माझ्याकडून होईल ते मी केले पाहिजे. हे दोनशे रुपये घ्या-इतर काही सोय करा-प्रपंचाला तडा जाऊ देऊ नका.’

‘इट्स टेरीब्ली काईड ऑफ यू. पण मी हे पैसे घेऊ शकत नाही-आय हॅव नो राईट.’ बाई हमसाहमशी रडत बोलल्या.

‘डोन्ट बी फर्सी-उसने म्हणून घ्या आणि सवड झाली, की परत करा. पैसे मिळतात, पण संसार एकदा उघळला, की परत सावरत नाही.’ परांजपे म्हणाले. बोलता बोलता त्यांचा आवाज कापरा झाला. उमाचे-उघळलेल्या संसाराचे स्मरणाने त्यांना भरून आले.

‘थॅक यू ! थॅक्यू व्हेरी मच रियली.’ बाईनी नोटा पर्समध्ये टाकल्या आणि त्या उभ्या राहिल्या.

‘या दिवसांत हे फार रेअर आहे हो.’

‘विश यू ऑल लक.’ परांजपे म्हणाले, ‘ओळख ठेवा.’

‘शुअर ! अँट द फर्स्ट ऑपॉर्च्युनिटी मी तुमचे पैसे परत करीन. माझं मॅरिड-लाईफच मला परत दिलं आहे आपण ! बाय,’ असे म्हणून, चेहरा थोडा ठाकठीक करून बाई निघून गेल्या. स्प्रिंग डोअर थोडा वेळ करकट राहिले.

परांजपे टेबलावर समाधानाने टकटक करीत बसून राहिले. बाईने वराच वेळ घेतला होता. तोही ऐन पीक अवर्समध्ये, पण त्यांना विलक्षण समाधान वाटत होते. एक उद्वस्त होऊ पाहणारा संसार त्यांच्या सहाय्याने सावरत होता. पैसे कुठे जाणार नाहीत. ते इतक्या चांगल्या कामासाठी उपयोगी पडले, याचा त्यांना आनंद होत होता. उमालाही हे आवडले असते. भारी हळवा स्वभाव होता तिचा. शेवटी मात्र निष्ठुरपणा करून आपल्याला एकटे टाकून गेली.

खरोखर अर्धवार संसार उघळण्यासारखे दुःख नाही, असे परांजप्यांना वाटे. दोन मुले टाकून उमा देवाघरी गेली. मुले मोठी होऊन त्यांच्या आयुष्यातून दूर झाली. कधी निमित्ताने जाणे-येणे होई तेवढेच. एवढ्या मोठ्या ब्लॉकमध्ये परांजपे एकटे राहत. हॉटेलमध्ये त्यांचे जेवण-खाण होई. ऑफिस सुटले, की ते क्लबात जात. रात्री जेवूनच ते ब्लॉकमध्ये जात. उशिरापर्यंत वाचून पटईकडे पाहत झोपी जात.

दुसऱ्यांचे वाढते-कुलते संसार पाहण्यात त्यांना फार आनंद वाटे. कोठे लग्नाला गेले तर घसघशीत प्रेझेंट देत. बाहेरगावच्या नातेवाइकांना आग्रहाने मुंबईला

राहायला बोलावीत. त्यांच्या वावरण्याने, हसण्या-खिदळण्याने ब्लॉक गजबजला, की आनंदून जात.

कामाच्या गर्दीत लंच अवर केव्हा झाला, तेही परांजप्यांना कळले नाही. बाहेर स्टाफची वर्दळ ऐकू येऊ लागली. तेव्हा परांजपे उठले आणि हँगरवरचा कोट घेऊन चेंबरच्या बाहेर पडले.

कारकुनांचे घोळके घाईघाईने चालले होते. हाका मारण्याचा-हसण्याचा एकच गलका ऐकू येत होता. कोट खांद्यावर टाकून परांजपे ऑफिसबाहेर पडले आणि शीळ वाजवीत चालू लागले. नेहमी ते एकट्यानेच लंचला जात, पण आज त्यांना कोणी तरी कंपनी असावी, असे वाटू लागले. कोणी ओळखीचे भेटते का म्हणून इकडे तिकडे बघत ते जात होते. पुढेच पलं इन्शुरन्सचे कर्णिक जाताना त्यांना दिसले.

‘कर्णिक, अहो कर्णिक.’ परांजप्यांनी हाक मारली. कर्णिक मागे पाहून थवकले.

‘हॅलो परांजपे !’

‘हॅलो कर्णिक, काय लंचलाच ना ?’

‘हो-तुम्ही ?’

‘लंचलाच-येता का रिसाईपमध्ये ? यू जॉईन मी टुडे.’

‘अरे वा, काही विशेष ?’

‘नथिंग. बरेच दिवसांत दिसला नाहीत. चला आज लंचलाच-गप्पा मारायला.’

‘ओ-के, चला.’

दोघे चालू लागले. कर्णिक त्यांच्या विशिष्टबद्दल काहीबाही बोलत होते. परांजपे मान हलवीत होते. त्यांना कोणाला तरी कीर्तने एपिसोड सांगून टाकण्याची अनिवार इच्छा होत होती. कर्णिकांना सांगावा का ? विल ही ॲप्रिसिएट ? बरा आहे माणूस-अगदीच ड्राय नाही.

बोलत बोलत दोघे रिसाईपमध्ये येऊन बसले. परांजप्यांनी नेहमीची ऑर्डर दिली आणि सिगारेट शिलगावली.

‘अविनाश यूकेला जातोय ना ?’

‘हो-नेक्स्ट वीक. त्याचंच सेलिब्रेशन म्हणा हवं तर,’ परांजपे मोठ्याने हसत म्हणाले.

‘लकी चॅप,’ कर्णिक हनुवटीवरून हात फिरवीत म्हणाले, ‘बाकी करीयर ब्राईटच त्याची पहिल्यापासून.’

‘होना,’ परांजपे सुखावून म्हणाले, ‘पण कीतुक पाहायला आई नाही ना त्याची.’ परांजप्यांना आज उमाची सारखी आठवण येत होती-शी वाज व्हेरी कॅपेशनेट. आपण बरोबरच केले. विचारी कीर्तनेवाई जन्मभर उपकार स्मरेल. परांजपे आपल्याच नादात बोलू लागले.

‘आज ऑफिसात एक इन्सिडंट झाला कर्णिक.’

‘काही विशेष?’

‘ए लिटल अनयुज्वअल ! रियली मला काही नक्की कळत नाही-बट आय फील व्हेरी एकसाईटेड. ती बाई कोणी असो, मी माझं कर्तव्यच पार पाडलं आहे. कोणीही हेच केलं असतं.’

‘बट व्हाँट्स द मॅटर?’ कर्णिकांनी टायची गाठ सैल करीत विचारले.

कोटून सांगण्यास सुरवात करावी, हे परांजप्यांना कळेना. कशी तरी जुळवा-जुळव करीत ते सांगू लागले. कर्णिक ऐकत होते. वेटरने डिशेस आणून ठेवल्या. कीर्तनेबाईची अडचण सांगून परांजपे म्हणाले,

‘पाचशे रुपयांसाठी तिचा संसार पणाला लागला होता. खचून गेली होती विचारी.’

‘मग पुढे?’

‘पुढे काय? पाचशे रुपये काही माझ्या आवाक्यात नव्हते. मी तिला दोनशे रुपये दिले. व्हाँट डु यू थिंक कर्णिक? आय हॅव डन वेल् नो? पैसे काय मिळतील परत.’

‘मिसेस’ कीर्तने म्हणजे, ‘लेट मी सी.’ कर्णिक कपाळावर तर्जनी हलकेच आपटीत म्हणाले, ‘दिसायला कशी होती ती बाई? स्लीम-गव्हाळ रंग-थोडी पारशी चेहरेपट्टी?’

‘करेक्ट!’

‘आवाज थोडा बसका आणि हातवारे करून बोलण्याची लकव.’

‘यू आर राईट कर्णिक-यू नो हर?’

‘एन-परांजपे-तुम्ही ज्या हेतूने पैसे दिलेत, तो हेतू पुरा होणे अशक्य आहे. आय नो हर वेल्!’

‘म्हणजे ती -’

‘नो नो - शी इज अ रेषेक्टेवल् वूमन, पण तिचा संसार आधीच उधळला गेला आहे.’

‘पण ती तर सांगत होती -’

‘डॅट इज अ सॅड स्टोरी - परांजपे, मिसेस कीर्तने इज लूनॅटिक ! तिच्या नवऱ्याने तिला टाकून दिली आहे.’

‘पण तिनं मला पासवुक दाखवलं.’

‘तुम्ही त्याच्यात लाइट ऑपरेशनची तारीख पाहा - पाहिलीत का?’

‘इतकं नाही बुवा मी पाहिलं.’

‘अहो, चार वर्ष झाली त्यांना सेपरेट होऊन - पासवुक जुनं असेल ते.’

‘मग?’

‘नवऱ्यानं टाकून दिल्यानं मिसेस कीर्तन्यांना धक्का बसला आहे. शी इज फ्रॉम

नागपूर. आम्ही त्यांच्याजवळच राहतो. एरवी ती नॉर्मल असते, पण दरवर्षी लग्नाच्या ब्राह्मदिवशी तिला जोराचा अॅटॅक येतो. नवरा रागावेल म्हणून काहीतरी डोक्यात घेऊन बसते. तिची ही इयरिंग-स्टोरीदेखील ठराविक आहे. सर्वांना माहीत आहे नागपुरात. यावेळेस ती बांबेत आलेली दिसते बहिणीकडे. '

'अरेरे !' परांजपे म्हणाले.

'मिस्टर कीर्तने इंडियातदेखील नाही सध्या. '

'हाऊ पिटी, ' परांजपे चुकचुकत म्हणाले. आपण काही चांगली गोष्ट केली या समाधानाला तडा गेल्याने परांजपे नाराज झाले आणि एकदम व्यवहारी होऊन त्यांनी विचारले,

'पैसे परत मिळतील की नाही माझे ? '

'ते नक्की परत मिळतील - एक दोन दिवसांतच बहुधा. अहो, तिला काही ददात नाही. माहेरही रिच आहे तिचं. ' कर्णिक स्वीट डिश संपवीत म्हणाले. परांजपे शून्यपणे बसले होते.

बिल देऊन वाहेर पडल्यावर परांजप्यांनी कर्णिकांचा निरोप घेतला आणि ते ऑफिसच्या दिशेने चालू लागले. मघाच्या समाधानाचा लवलेसही त्यांच्या मुद्रेवर दिसत नव्हता. आपण फसवले गेलो आहोत, असे त्यांना वाटू लागले होते, पण कसे ते मात्र त्यांना उलगडत नव्हते. यांत्रिकपणे चालत चालत ते ऑफिसात आपल्या चेंबरमध्ये आले आणि कीर्तनेवाई बसली होती, त्या रिकाम्या खुर्चीकडे एकवार पाहून त्यांनी कामाला सुरवात केली. समोर कीर्तनेवाईचे व्हिजिटिंग कार्ड पडले होते. त्यावरचा मूंढईचा पत्ता हाताने लिहिला होता !

• • •

श्रेष्ठ साहित्याचा संग्रह

किफायतशीर गुंतवणूक

राजा शिवछत्रपती

ब. मो. पुरंदरे

- मोठ्या रॉयल आकाराची एक हजार पृष्ठे (दोन भाग)
- उत्कृष्ट कागद, टिकाऊ बांधणी
- दलालांची आकर्षक रेखाचित्रे व बहुरंगी मुखपृष्ठे
- ऐतिहासिक वास्तूंची छायाचित्रे, नकाशे

किंमत ३६ रुपये

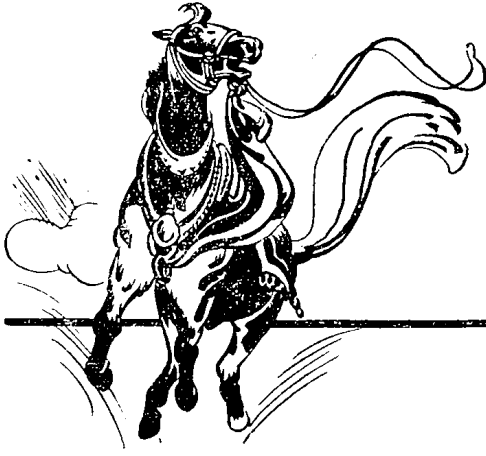
१०० रुपयांची ठेव

५ वर्षांसाठी

- 'राजहंस प्रकाशन संस्थे'कडे ठेवल्यास सात टक्के व्याजाच्या मोबदल्यात हा लोकमान्य व राजमान्य ग्रंथ ताबडतोब विनामूल्य आपल्याला घरपोच मिळेल.
- 'राजहंस प्रकाशन संस्थे'कडे आपली ठेव आजच पाठवा व आपली प्रत राखून ठेवा.
- ठेवीची रक्कम 'राजहंस प्रकाशन' या नावे ड्राफ्टने वा म. ऑ. ने पाठवावी. सोबत नाव, गाव, पत्ता संपूर्ण असावा.
- चेक असल्यास तो पुणे-मुंबई बँकेवरचा असावा. इतर ठिकाणच्या बँकेवरचा चेक असल्यास १ रुपया वटणावळ अधिक पाठवावी.

४१९ नारायण, पुणे

युरोप पादाक्रांत करण्याचे आराखडे हिटलरच्या सेनानींनी वेळोवेळी व्यवस्थित आखले असले, तरी जिंकलेल्या प्रदेशात जी नवी घडी बसविण्याचे स्वप्न नाझी पाहत होते, ती व्यवस्था नेमकी काय असावी याचा आराखडा किंवा स्वरूप सांगणारी एकाही योजना नाझी कागदपत्रांत उपलब्ध नाही. इतकेच नव्हे तर, नाझी-व्याप्त प्रदेशांत जे जे अमानुष मार्ग नाझींनी अंगीकारले, त्याचे हुकूम हे हिटलरच्या प्रभावळीतील निरनिराळ्या राक्षसवृत्ती अनुयायांनी सोडलेले आढळतात व एकाही हुकमावर हिटलरची प्रत्यक्ष स्वाक्षरी नाही. यावरून दोन गोष्टी संभवतात : (१) या सर्व अमानुष प्रकारांना हिटलरने तोंडी संमती दिलेली असावी व (२) हिटलर हा स्वतः प्रत्यक्ष युद्धाच्या रणधुमाळीत गुंतलेला असताना त्याच्या अनुयायांनी आपल्या इच्छेनुसार सर्व पिसाट कृती केल्या व हे सर्व हिटलरच्या शुद्ध-अशुद्ध रक्ताच्या विभागीनुसार असल्याने, हिटलरने त्याला आडकाठी केली नसावी.

आक्रमक हे नेहमीच जे तत्त्वज्ञान घेऊन व्याप्त प्रदेशांत येतात, त्यानुसार त्यांच्या कृती घडतात. आक्रमकांच्या धर्मात व्याप्त प्रदेशांतील माणसे ही “ नापाक ” असून, त्यांची जास्तीत जास्त हत्या करणे हेच परम कर्तव्य होय, अशी शिकवण असेल तर काय होते, याचा अनुभव आपल्या इतिहासातही आहे. नादिरशहा, महंमद तघलघ, औरंगजेब आणि त्यांचे बापजादे यांनी दिल्लीत व इतरत्र हिंदूंच्या उडालेल्या कत्तली आपल्या इतिहासात पानोपानी आहेत. भारत स्वतंत्र झाला, तेव्हा स्वतंत्र भारताच्या सरहद्दीवर जे रक्तपाट वाहले व लाखो वायकामुलांची हत्या घडू लागली. या घटनांचे रक्तही अद्याप वाळलेले नसून, अजून भारताच्या सरहद्दीवरून येणाऱ्या निराश्रितांच्या

उत्तरार्ध

लेखांक : १३ वा

भस्मासुराद्या
उदयास्त

रा. म. शास्त्री

कहाण्या काळीज कापीत जातात. १९८० साल उजाडण्यापूर्वी पाकिस्तानात एकही हिंदू औषधाला राहणार नाही, असे तर्क जेव्हा केले जातात, तेव्हा अशा आमुरी आणि हृदयभूय शोकाच्याचे तत्त्वज्ञान हे नाझी राक्षसापेक्षा काही निराळे आहे, असा ग्रम कुणी मनात ठेवू नये.

हिटलरच्या रक्तात भिनलेला ज्यू-द्वेष

ज्यू माणसांच्या लालसी वृत्ती व जर्मनीबाहेर त्यांची असलेली निष्ठा, या दोन्ही गोष्टी इतिहासप्रसिद्ध आहेत. हिटलरने व्हिएन्नात फिरताना या ज्यूंना जवळून पाहिलेले होते. जर्मनीतील सर्व वेष्ट्याव्यवसायाचे नियंत्रण ज्यू-जमात करीत होती. कारण जे कोणी जर्मन स्त्रियांना आपल्या आयाबहिणीच मानीत नाहीत, अशीच माणसे हा व्यवसाय धंदा म्हणून मोठ्या प्रमाणावर करू शकतात, ही "लेदर करन्सी" जर्मनीतील ज्यूंनी वापरली.

'अवघे विश्वचि माझे घर' म्हणत अवघ्या युरोपात पसरलेली ही गबर 'ज्यू' जमात हिटलरच्या डोळ्यांत त्याच्या तरुणपणापासून म्हणूनच सलत होती, ही गोष्ट त्याने लपवलेलीही नव्हती. 'माइन काम्फ' मध्ये हिटलरने ज्यूसंबंधी काढलेले उद्गार फार स्पष्ट आहेत. ज्यूंच्याबद्दल हे सर्वसाधारण मत युरोपात अनक देशांत होते. शेक्सपियरने 'शॉयलॉक' हा 'ज्यू' दाखवला आहे. पैशासाठी काळीज कापून मागणारा शॉयलॉकच ज्यू-जमातीचे इंग्लिश साहित्यात प्रतिनिधित्व करतो ना ?

हिटलरने जर्मनीत सत्ता काबीज करताच ज्यूंनी जर्मनीबाहेर पोबारा केला. ते

आसपासच्या देशांत गेले. हिटलर जसा जसा हे देश पादाक्रांत करू लागला, तसतसे ज्यू सारखे पळतच होते. परंतु अवघा युरोप व लेनिनग्राड ते स्टॅलिनग्राडपर्यंतचा रशिया हिटलरने टाचेखाली घालताच ज्यू-जमातीला आता युरोपबाहेर जायला भूमीच राहिली नाही.

स्लाव्हवंश हा गुलामवंश

‘ज्यू’ व ‘स्लाव्ह’ वंशाचे लोक हे कमी दर्जाचे मानवसमूह आहेत, (Sub-human) असा हिटलरचा सिद्धांत होता. यांपैकी स्लाव्ह लोक हे ज्यूंप्रमाणे दुर्गुणी नसल्याने, शुद्ध जर्मनवंशियांची क्षुद्रकर्म करण्याकरिता या माणसांची गरज लागणार आहे, असे त्याचे मत होते. तेव्हा शेती, मोलमजुरी व श्रमाची इतर कामे करण्याकरता स्लाव्ह लोकांची आवश्यकता आहे, असे हिटलरने ठरवले होते. अर्थात स्लाव हे गुलाम म्हणूनच जगण्याला त्याच्या दृष्टीने योग्य होते. त्यांना सांस्कृतिक शिक्षणाची आवश्यकता नाही. त्यांनी जर्मनीसाठी अन्नधान्य पैदा करावे, सेवाचाकरी करावी, अशी हिटलरची अपेक्षा होती. ज्यू-जमात ही मात्र पृथ्वीतलावरून नाहीशी करण्याची-गरजच आहे, असा हिटलरचा व नाझींचा सिद्धांत होता.

सुरवातीलाच सांगितल्याप्रमाणे ज्यू-जमातीच्या या नामशेषीकरणासंबंधी हिटलरच्या तोंडची प्रत्यक्ष वाक्ये किंवा लेखी हुकूम उपलब्ध नाहीत. हिटलरचा उजवा हात वनलेल्या व त्याच्या चिटणीसपदावर असलेल्या मार्टिन बोरमन् याने हिटलरच्या वतीने जे आदेश वेळोवेळी दिले, ते मात्र उपलब्ध आहेत.

१५ ऑक्टोबर, १९४० ला झेकोस्लोव्हाकियाच्या बाबतीत काय करावयाचे याचा बोरमनने दिलेला हुकूम असा होता, की ‘झेक’ हे स्लाव्ह वंशाचे असल्याने त्यातील निम्मे लोक हे जर्मनवंशात हळूहळू पचवून टाकावे (Assimilation) व निम्मे मात्र वगळावे (Elimination).

यापूर्वीच काही दिवस म्हणजे २ ऑक्टोबरला पोलिश लोकांबाबत मार्टिन बोरमनने हिटलरची मने पोलंडचा ग्रव्हर्नर जनरल हान्स फ्रँक यास कळविली. “पोलिश-जमात हीदेखील स्लाव्ह वंशीयच आहे व त्यांच्यात सुधारणा होईल, अशी अपेक्षा नाही. हे लोक जन्मतःच आळशी आहेत व त्यांना कामाला लावले पाहिजे. ‘राईश’ला जे मजूर लागतील, ते पोलिश लोकांमधून पाठवण्यात यावे —”

२३ जुलै, १९४२ ला म्हणजे जर्मन सैन्ये रशियात व्होल्गापर्यंत व कॉकेशस-पर्यंत पोचल्यानंतर मार्टिन बोरमन् याने रोझेनबर्ग या नाझी अधिकाऱ्याला पत्रात लिहिले —

“स्लाव्हांची मुख्य गरज ही त्यांनी आपल्याकरता श्रम करावे ही आहे. जे श्रमदान करू शकणार नसतील, ते मेले तरी हरकत नाही. स्लाव्ह वंश फारसा वाढणे इष्ट नाही. जेवढ्या मोठ्या प्रमाणात ही जमात संततिनिषयनाची साधने वापरतील व गर्भपात करून घेतील, तेवढे अधिकच बरे.....”

जेव्हा जर्मन सैन्य प्रथम रशियात शिरले, तेव्हा स्टॅलिनच्या वरवट्याखाली वस्त झालेल्या जनतेने ठिकठिकाणी मुक्तिफौज म्हणून जर्मन सैन्याचे स्वागत केले. बाल्टिक भागात तर रशियन सैन्यातील अनेकांनी जर्मनीशी लढण्याचेही नाकारले. युक्रेनमध्ये तर सोविएट रशियातून फुटण्याची चळवळच अजून पुरती गाडली गेलेली नसल्याने, जर्मन सैनिकांचा स्वातंत्र्यदाते म्हणून अनेकांनी स्वीकारच केला.

परंतु स्टॅलिनच्या जुलमी राज्यंत्राला कंटाळलेल्या या रशियन जनतेबाबत नाझींनी थोडे शहाणपणाचे धोरण स्वीकारले असते, तर बोल्शेव्हिक राजसत्तेला तथील जनतेनेच कदाचित जर्मनांच्या आघाराने सुरुंग लावला असता, पण स्वतःच्या उच्चवंशाचा असहिष्णु अभिमान ठेवणाऱ्या नाझी सत्तावाच्यांनी अशी कोणतीही 'घोषणा' (Slogan) रशियन जनतेला दिली नाही व उलट व्याप्त-प्रदेशांतील मालमत्ता व जनतेचे जीवित यांचा नाझींनी एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर अपहार व विध्वंस केला, की जर्मनीविरुद्ध सर्व रशियन जनता आपसातील हेवेदावे विसरून एकजुटीने लढू लागली.

आपल्या आत्मचरित्रात हिटलरने सांगितल्याप्रमाणे रशियाकडून हिसकलेली भूमी ही जर्मन भूमी करून सोडण्यासाठी मार्टिन बोरमन् आदि नाझी आसुरांनी रोज हजारांनी माणसे मारण्यासाठी निरनिराळ्या पद्धतीच्या अवजड यंत्रणा उभ्या करण्यात आपली सत्ता व बुद्धी खर्च केली.

व्याप्त प्रदेशात नाझींनी केलेल्या अनन्वित गोष्टींचे प्रमुख भाग खालीलप्रमाणे पडतात.

- (अ) युरोपात नाझींनी केलेली संपत्तीची व कलाकृतीची लुटालूट.
- (ब) लाखो स्लाव वंशाच्या लोकांना जर्मन कारखान्यांतून सक्तीने काम करावयास लावून अखेर अन्नपाण्यावाचून त्यांचे घेतलेले बळी.
- (क) युद्धकैद्यांच्या केलेला संहार.
- (ड) दहशतीसाठी असंख्य निरपराध्यांना दिलेला देहदंड व ज्यू-जमातच शिल्लक राहू नये, यासाठी दहशत-छावण्यांतून (Concentration camp) केलेल्या अनेक सामुदायिक हत्या.
- (इ) वैद्यकीय प्रयोगासाठी केलेला युद्धकैद्यांचा पाशवी वापर.

(अ) गोर्आरिंगची लुटालूट

वॉर्सत जर्मन सेना शिरली, तेव्हा शहर बेचिराख झालेले होते. सुंदर सुंदर वस्तू ठिकन्या होऊन पडल्या होत्या. रुडॉल्फ हेस हा त्यावेळी नाझी पक्षाचा उपनता होता. त्याने वॉर्सत गेलेल्या जर्मन अधिकाऱ्यांना कळवले.—“Hitler has decided that Warsaw shall not be rebuilt.” [हिटलरने वॉर्स पुनः उभे करावयाचे नाही, असे ठरविले आहे.]

हान्स फ्रँक या नाझी सर्वाधिकार्याने पोलंडमधील मोठमोठ्या इस्टेटी जप्त करून

त्या जर्मन कुटुंबांना देऊन टाकल्या. अन्नधान्य, संपत्ती व जे जे मनात येईल, ते ते पोलंडमधून बर्लिनच्या दिशेने आता वाटचाल करीत होते.

या लुटालुटीत अत्यंत रस कुणी घेतला असेल तर गोअरिंग याने. नाझींच्या या 'राईश मार्शल'ची वैयक्तिक संपत्ती किती होती, त्याची नक्की मोजदाद कधी झालीच नाही. परंतु त्याने युरोपातील उत्तमोत्तम शिल्प, तैलचित्रे व इतर असंख्य मूल्यवान सुंदर वस्तूंची लूट केली. त्याचीच किंमत जवळजवळ ५०० लाख राइश-मार्क एवढी होती.

फ्रान्स पडले आणि पॅरिस जर्मनांच्या हाती पडले. ज्या सुंदर राजधानीतील सुंदर वस्तू नष्ट होऊ नयेत म्हणून फ्रेंचांनी राजधानी न लढवताच खाली केली, तेथील उत्तमोत्तम कलाकृतींचे अपहरण तदनंतर सतत चार वर्षे चालू होते. रेमब्रॅंट, व्हॅमिअर, गोया, फ्रॅगोनार्ड, रेनोल्डस् यांच्या उत्तमोत्तम चित्रकृती जर्मनांनी बर्लिनला नेल्या. अर्थात अशा लुटीचा प्रत्यक्ष युद्धासाठी काहीच फायदा नव्हता व ही सर्व लूट मुख्यतः गोअरिंग याच्या व्यक्तिगत वस्तुसंग्रहालयासाठी करण्यात आलेली होती.

(ब) 'ऋप'चे मजूर

सप्टेंबर १९४४ च्या अखेरीस जर्मनव्याप्त प्रदेशांतील एकूण जवळजवळ ७५० लाख बिनलष्करी माणसे ३ व्या राईशमध्ये जर्मनीसाठी रावत होती. यांपैकी जवळजवळ सर्व संख्या ही सक्तीने पकडून आणलेल्यांची होती. पकडलेल्या गावापासून तो बर्लिन किंवा ज्या कोणत्या जर्मन शहरी, त्यांची आवश्यकता असलेल्या ठिकाणी पोहोचेपर्यंत, मालगाडीच्या डब्यात कोंबलेली ही माणसे आठवडा आठवडा अन्नपाण्यावाचून काढीत असत. त्यांच्याकडून फक्त कामच करवून घेण्यात येत असे, असे नव्हे, तर त्या अनुषंगाने जबरदस्ती व मारहाणही होत असे व या लोकांना पुरेशा अन्नाची व वस्त्राची सोय नाझींनी न केल्यामुळे, यांतील असंख्य माणसे मृत्युमुखी पडत असत. या सर्वांचा मुख्य उपयोग जर्मन शस्त्रास्त्र-कारखान्यांमधून करण्यात आला.

या माणसांत कुटुंबेच्या कुटुंबे पकडून आणलेली होती. परंतु नवरा-बायको, आई-मूल, बहीण-भाऊ यांची ताटातूट करण्यात येऊन, त्यांचे एकमेकांना दर्शनही घडणार नाही, अशी व्यवस्था मूढामच लावण्यात आली होती.

गुप्तरोगांनी ग्रासलेली, क्षयाने शरीरात घर केलेली आणि नाना व्याधींनी पीडलेली अशी सर्व प्रकारची माणसे इथे एकत्र कोंबलेली असत. पुष्कळवेळा गाड्यांतून गुरांप्रमाणे ही माणसे कोंबल्यावर, गरोदर स्त्रिया प्रसूत होत. ही नवजात अर्भके चालत्या गाडीतून फेकून देण्यात येत असत.

त्यांची राहण्याची ठिकाणे म्हणजे नरक होते. १२००-१४०० लोकांना एकच सडास व महिन्या-महिन्यात आंधोळीला पाणी नाही, अशी ही नरकयातना होती. पुरेसे अन्न नाही व हा नरकवास, यांमुळे माश्या मरून पडाव्या तशी अनेक माणसे या नरकात मरून पडत.

‘क्रप’ (krupp) या कारखानदाराचे विख्यात कारखाने यावेळी मुख्यतः शस्त्रास्त्रे बनवीत असत. या कारखान्यांतून ही पकडलेली गुलाम-माणसे राववण्यात येत असत. हे सर्व लोक एका मोठ्या छावणीबजा जागेत कोंवण्यात येत व हा सर्व भाग चारी वाजुंनी काटेरी तारांच्या कुंपणाने वेढलेला असे. या गुलामत्रसाहतीला भेट देणाऱ्या डॉ. विल्यम जागेर (Jaeger) या डॉक्टराने ‘यूरेनबर्ग’ खटल्यात जे ऑफिडेवेट केले, त्यात तो म्हणतो, “मी प्रथम या वसाहतीत गेलो, तेव्हा तेथील अनेक स्त्रियांच्या अंगावर वाहत्या जखमा मला आढळल्या. यांतल्या काही जखमा रोगग्रस्त होत्या. पंधरा दिवसांत तिथे कोणी औषधोपचारासाठी गेलेले नव्हते. वैद्यकीय मदत अशी नव्हती. त्यांच्या पायांत बूट नव्हते. अंगावर फक्त एक पोऱ्यासारखे मोके असलेले वस्त्र होते; ज्यातून त्यांचे डोके व हातपाय बाहेर घेतलेली होती. अन्नाची टंचाई होती. जे अन्न दिले जात होते, ते निकृष्ट प्रतीचे होते. त्यांच्या बराकीत शिरल्याबरोबर अंगावर माश्यांचा हल्ला होत असे. हातांवर व इतर शरीरावर या माश्यांनी दंश केल्याने मोठाले फोड उठत असत—”

यासंबंधी डॉ. जागेर यांनी ‘क्रप’ कारखान्याचे मालक गुस्ताव-क्रप हाल-बांश यांना सांगून पाहिले, परंतु त्यांनी काहीही केले नाही. या मालकाला न्युरेन-बर्ग खटल्यात प्रमुख युद्धखोराबरोबर आरोपी करण्यात आलेले होते; परंतु त्याला पक्षघाताचा झटका येऊन यावेळी तो बुद्धिभ्रंशात असल्याने त्याच्यावर अभियोग चालवला गेला नाही. १६ जानेवारी, १९५० ला त्याच अवस्थेत तो मरण पावला.

त्याचा मुलगा आल्फ्रेड क्रप याला ३१ जुलै, १९४८ ला बारा वर्षांची शिक्षा मिळाली व त्याची सर्व संपत्ती जप्त करण्यात आली. तीन वर्षांनी ४-२-५१ ला अमेरिकन सरकारने त्याची लँडस्वर्ग तुरुंगातून मुक्तता केली व त्याच्या संपत्तीचा वराच भाग त्याला परत केला. त्याने तुरुंगातून सुटताच पुन्हा कारखाना उभारला व १९५९ पर्यंत तो बॉनसरकारच्या छात्राखाली पुन्हा बडा कारखानदार झालेला आहे.

जी माणसे शेतावर घाडण्यात आली होती, त्यांना गाडीने, वसने किंवा कोणत्याही सार्वजनिक वाहनाने प्रवास करण्यास बंदी होती. जर्मन स्त्रीशी शारीरिक संबंध ठेवल्यास पुरुषांना देहदंड ठेवण्यात आलेला होता.

कारखान्यांत व शेतांवर रावणाऱ्या या लोकांखेरीज, घरकामाकरिता पोलिश व स्लाव्ह स्त्रियांना मोठ्या प्रमाणावर जर्मनीत आणण्यात आलेले होते.

(क) युद्धकैद्यांचा संहार

‘हेग’ व ‘जिनीव्हा’ संहितेप्रमाणे युद्धकैद्यांचा शस्त्रास्त्र उत्पादनासाठी वापर करण्यास मनाई केलेली असतानाही तिसऱ्या राईशने या संहितांना संपूर्ण हरताळ फासला.....कारण ही सर्व कैद-माणसे युद्ध संपेपर्यंत जगली-वाचली, तरच हे प्रश्न वसाम लागणार होते.

युद्धकैदी युद्ध संपेपर्यंत जगणे हीच गोष्ट मोठ्या मुष्किलीची होती. हे कैदी रशियन..... म्हणजे स्लाव्हवंशीय असले, तर ते युद्ध संपेपर्यंत जगणे केवळ अशक्यच होणार होते आणि जर्मनीने पकडलेल्या ७५ लाख युद्धकैद्यांत जवळजवळ ५५ लाख युद्धकैदी हे रशियन होते ! त्यांतले फक्त १० लाख सैनिक युद्ध संपल्यानंतर १९४५ पर्यंत जिवंत राहिलेले होते. जवळजवळ १० लाखांची जर्मनीने सुटका केलेली होती. २० लाख कैद-सैनिक हे जर्मनीच्या तुरुंगात भुकेने व रोगाने मृत्युमुखी पडले. उरलेल्या जवळजवळ १०-१५ लाख कैद्यांचा हिशोबच लागत नाही. या अर्थी ते मारले गेले असावेत. मात्र जर्मनीच्या अधिकृत हिशोबाप्रमाणे फक्त ६७,००० लोकांनाच देहदंड देण्यात आलेला आहे !

रशियन युद्धकैद्यांपैकी ३८ लाख तर २१ जून ते ६ डिसेंबर, १९४१ या सहा महिन्यांतच जर्मनीने पकडले. कारण रशियावर हल्ला करताच प्रचंड संख्येने रशियन सैन्य ठिकठिकाणी कोंडले गेले व ते सर्व शरणच आले. अर्थातच एकदम ३८ लाखां-एवढ्या प्रचंड संख्येची सोय लागणे शांतताकाळातही केवळ अशक्य होते; मग युद्धकाळात तर अडचणी मोठ्याच असणार. तरीपण यांची नीट सोय लागावी, असा प्रयत्नही जर्मनांनी केलेला नाही. निवाऱ्याशिवाय, अन्नाशिवाय त्यांना फारच हाल-अपेष्टांत कुढत ठेवण्यात आले. जणू यांतले जितके लवकर यमसदनाला जातील, तेवढे पोसायला कमी, असाच विचार नाझी अधिकाऱ्यांनी केला होता.

२० जुलै, १९४२ ला जनरल कायटेल याने काढलेल्या आज्ञेत म्हटले आहे—

(१) सोविएट युद्धकैद्यांच्या अंगावर कायम टिकेल अशी विवक्षित खून उठवण्यात यावी.

(२) ही खून + म्हणजे डाव्या दुर्गणावर ४५ अंशाचा कोन करून एक सेंटिमीटर लांबीच्या दोन अघोमुख रेषा असाव्यात.

या तऱ्हेचे हुकूम सोडण्याचे मुख्य कारण हे होते, की ब्रिटिश किंवा अमेरिकन युद्धकैद्यांवावट नाझींचे घोरण काही अंशी सहिष्णु असले, तरी रशियन युद्धकैद्यांचा विनाशच त्यांना अभिप्रेत होता. याचा अर्थ ब्रिटिश व दोस्तांना त्यांनी फार ममतेने वागवले असा मात्र नाही. १७ डिसेंबर, १९४४ ला ७१ अमेरिकन युद्धकैद्यांना बेल्जियममध्ये ' मालमेडी ' या ठिकाणी निर्धृणपणे गोळ्या घालण्यात आल्याचे उदाहरण नमूद आहे. याच साली पकडल्या गेलेल्या ४५० ब्रिटिश वैमानिकांना ' सॅगन ' (Sagan) येथील तुरुंगातून पळाल्यानंतर पुनः पकडून ठार करण्यात आले.

हेनरिच म्युलर (Muller) या गेस्टॅपो अधिकाऱ्याने यावेळी जी तक्रार नोंदवली आहे, ती वाचली की नाझी हैवानी कृतीचा प्रत्यय त्वरित येतो.

" The commanders of the concentration camps are complaining that 5 to 10 percent of the Soviet Russians destined for execution are arriving in the camp dead or half dead...a large

No. of prisoners callupsed on the way. Such people should be excluded from transport into the camp for execution—" (9-11-1941)

[कॉन्सेन्ट्रेशन छावणीचे अधिकारी यांची तक्रार आहे, की छ वणीत देहदंडासाठी दाखल होणाऱ्या सोविएट रशियन युद्धकैद्यांपैकी ५ ते १० टक्के कैदी अर्धमेल्या किंवा मेलेल्या अवस्थेत तेथे पोचतात. बरेचजण वाटचालीतच कोसळतात. अशा लोकांना देहदंडासाठी कॉन्सेन्ट्रेशन छावण्यांतच आणण्याची यापुढे जरूरी नाही (९-११-१९४१)

अधिक माण्याची यावर गरजच नाही.

(ड) दहशतीचे अनुचित प्रकार

" इंग्लंड व माँस्को यांच्या पगारी हस्तकांनी 'नानटेस्' येथील एका नाझी अधिकाऱ्याला २० ऑक्टोबरला सकाळी ठार मारले. आतापर्यंत मारेकऱ्यांचा ठावटिकाणा लागलेला नाही, अशा गुन्ह्यांना जरब म्हणून मी ५० ओलीस नागरिकांना गोळ्या घालून मारण्याचा हुकूम सोडला आहे. आतापासून तो २३ ऑक्टोबरच्या मध्यरात्रीपर्यंत मारेकरी न सापडल्यास आणखी ५० लोकांना गोळ्या घालण्यात येतील....."

— 'ले फारे' २२ ऑक्टोबर, १९४१ : २२-१०-१९४१ ला ले फारे (Le Phare) या फ्रेंच वृत्तपत्रात प्रसिद्ध झालेली ही तंबी आहे. अशा तऱ्हेची निवेदने फ्रान्स, बेल्जम, हॉलंड, नॉर्वे, पोलंड व रशिया या सर्वच नाझीव्याप्त प्रदेशांतील वृत्तपत्रांतून व मोठमोठ्या लाल भित्तिपत्रकांतून जनतेला वाचावयास मिळत असत.

गुन्हेगार सापडले नाहीत, तर काही ओलीस माणसे पकडून त्यांना यमसदनास घाडण्याची ही हैबानी पद्धत पुरातनकाळापासून चालत आलेली आहे. भारतात ब्रिटिश राज्यसत्तेने ५७ च्या क्रांतियुद्धासारखे उठाव दडपण्यासाठी हीच पद्धत अंगीकारली होती. दक्षिण आफ्रिकेतील सुप्रसिद्ध बोअर युद्धात ब्रिटिशांनी हीच पद्धत वापरली होती. दोन्ही महायुद्धांत जर्मनीने याचा वापर केला.

२९,६६० असे केवळ फ्रेंच नागरिक अशा रीतीने जर्मनांनी गोळ्या घालून मारले.

इतर देशांतून याच प्रमाणात ही हत्या झाली असावी.

ज्यांच्यामुळे जर्मनांची संरक्षणव्यवस्था धोक्यात येण्याचा संभव निर्माण होईल, अशा माणसांना काय वागणूक द्यावी यासंबंधी हिटलरच्या संमतीने जनरल कायटेल याने १२-१२-१९४१ ला आज्ञापत्र काढले. त्यात तो म्हणतो—

(१) हे कैदी त्यांचा मागमूस मागे न ठेवता नाहीसे केले जातील.

(२) त्यांचे काय झाले, यासंबंधी कुणालाही माहिती मिळू शकणार नाही.

या प्रकारच्या आज्ञा हा दहशतीसाठी फारच 'सौम्य' प्रकार ठरावा, अशा तऱ्हेच्या नाझींच्या इतर कृती उजेडात आलेल्या आहेत.

९० हजारांची वासलात

१९३९ साली जर्मनसैन्ये पोलंडमध्ये शिरताच गेस्टॅपो प्रमुख हेनरिच् हिमलर व

त्याचा उजवा हात हायड्रिच यांनी ज्यूंना पकडून त्यांची वासलात लावण्याकरता 'इनसात्झ' (Einsatz) या नामकरणाचे जर्मन पोलिसांचे लहानलहान गट निर्माण केले. अशाच एका गटाचे नेतृत्व केलेला आटो ओल्हेनडॉर्फ (Ohlendorf) याची न्यूरेनबर्ग अभियोगात तपासणी करताना वकिलांनी प्रश्न केला.—

“तुमच्या गटाने किती पुरुष, स्त्रिया व मुले मारली?”

उत्तर आले—

“नव्वद हजार.”

ही सर्व माणसे मुख्यतः ज्यू व रशियन होती. युक्रेनमध्ये ऑल्हेनडॉर्फचा गट कामावर होता. वकिलांनी पुन्हा विचारले—

“तुम्हाला काय आज्ञा मिळाल्या होत्या?”

“सूचना अशा होत्या, की ज्यू व सोविएट राजकीय कमिसार यांची वासलात लावण्यात यावी”—[Liquidated]

“वासलात असे तुम्ही म्हणाला, त्याचा अर्थ ठार मारणे असाच होतो ना?”

[And when you say Liquidated, do you mean 'killed?']

“होय, याचा अर्थ ठार मारणे असाच होता.”—ऑल्हेनडॉर्फ.

रशियन जज्जांनी मध्येच विचारले,

“परंतु मुलांना मारून टाकण्याचे काय कारण होते?”

ऑल्हेनडॉर्फ उत्तरला—

“ज्यूंचा संपूर्ण निःपात करा अशीच तर आज्ञा होती.—”

“सर्व मुलांना ठार केलेत काय?”

“होय.....”

हा माणसे मारण्याचा कार्यक्रम कसा घडत असे, याचे वर्णन करताना या नराचमने खालील माहिती दिली—

“आमचा गट गावात वा खेड्यात जात असे. गावातील सर्व प्रमुख ज्यू नागरिकांना एकत्र बोलावून आम्ही त्यांना सांगत असू, की सर्व ज्यूंची दुसऱ्या ठिकाणी राहण्याची सोय केलेली असल्यामुळे सर्वांना एकत्र बोलावून घ्या. मारण्यापूर्वी त्यांच्याकडून सर्व मूल्यवान वस्तू आम्ही काढून घेत असू व अगदी शेवटच्या क्षणी त्यांच्या अंगावरील कपडेही काढून घेण्यात येत असत. मारण्याच्या ठिकाणी त्यांना ट्रकमधून नेण्यात येत असे. जेवढी माणसे ताबडतोब मारणे शक्य असेल, तेवढीच मारण्याच्या ठिकाणी नेण्यात येत. लष्करी पद्धतीने त्यांना मारण्यात येत असे, म्हणजे गुडघे टेकलेल्या स्थितीत वा उभे असताना त्यांना गोळ्या घालण्यात येत. मी एका अधिकाऱ्याला एकाच माणसाला गोळ्या घालण्यास सांगत नसे, तर आमच्या गटातील लोक एकाचवेळी गोळ्यांची फैर झाडीत. इतर गटांपैकी काही गटनेत्यांनी त्या माणसाला मारण्यापूर्वी जमिनीवर उपडे निजण्यास सांगून, मानेत गोळी मारण्याची

ज्यूंचा निःपात झाला !

छे: छे:, ज्यूंचे स्वतंत्र आणि समर्थ राष्ट्र आज खडे आहे !

*

पद्धत अंगीकारली होती. मी ही पद्धत उपयोगात आणू दिली नाही—”

या ठिकाणी वकिलांनी विचारले—

“ का ? ”

ऑल्हेनडॉर्फ उत्तरला—“ Both for the victims and for those who carried out the execution it was psychologically an immense burden to bear.”

[मारणाऱ्या व मारल्या जाणाऱ्या दोन्ही व्यक्तींना या प्रकारच्या मारण्याने विलक्षण मानसिक त्रास होत असे.]

उपड्या निजलेल्या माणसांच्या मानेत गोळी मारताना जो मानसिक क्लेश मारणाऱ्याला होतो, तो होऊ नये म्हणून केवळ ऑल्हेनडॉर्फ याने मशिनगनच्या फेरी झाडून अनेकांनी अनेक माणसे मारण्याची खास पद्धत अंगीकारली होती !!

गॅसव्हॅन्स व गॅस चेंबर्स

वरील पद्धतीने पुरुषांना मारणे एकवेळ शक्य होते, परंतु स्त्रिया व अर्भके यांना कसे मारावे ? यासाठी गेस्टॅपो निरनिराळ्या प्रयोगांचा विचार करीत होते. अखेर ‘क्रप’ कंपनीने दोन सापळे तयार करून दिले. यांतील एक म्हणजे ‘गॅस-व्हॅन्.’

मोठारीसारख्या या वाहनांत मागील वाजूस माणसे चढली, की पुढे वसलेल्या ड्रायव्हरने क्लच दाबून मागील भागात विषारी वायू सोडावयाचा-असे हे भयानक तंत्र होते. याचा मुख्य फायदा हा, की वाहेरून ही माणसे मारणारी यंत्रे मोठारी-सारखीच दिसत व वाहन चालू असताना आतली माणसे मरत आहेत, याचा सुगावा कुणाला लागत नसे. ऑल्ट्रेनडॉर्फने सांगितले, की या 'गॅसव्हॅन' मधे एकावेळी फक्त १५ ते २० माणसेच मारली जात असत. मोठ्या प्रमाणावर संहार करण्याच्या दृष्टीने हे 'गॅसव्हॅन' फारसे उपयोगी नसत.

यासाठी ऑसविच् (Auschwitz) सारख्या यातना-छावण्यांतून (Concentration camps) मोठाली स्नानगृहे बांधण्यात आली होती. लांबून या स्नानगृहाकडे पाहिले, तर कुणाला शंकाही येत नसे, की माणसे मारण्याची ही ठिकाणे आहेत ! या स्नानगृहाभोवती सुंदर हिरवळीची 'लॉन्स्' तयार केलेली होती. स्नानगृहाभोवतीच्या एका शेडमधून मृदु संगीताचे सुर ऐकू येत असत. स्नानगृहाच्या मार्गावर अक्षरे असत - 'Baths' - (स्नानगृहाकडे) !

स्त्रियांना व मुलांना नगनावस्थेत स्नानासाठी म्हणून या स्नानगृहाच्या लहान दरवाजातून आत सोडण्यात येई. फसवल्यामुळे स्त्रिया व मुलीबाळी स्नानगृहात घावत आत शिरत. कारण नगनावस्थेत बाहेर राहणे त्यांना शक्य नसे. पुरेशी माणसे - दीडशेदोनशे आत गेली, की स्नानगृहाचा दरवाजा बंद होई. आता छतातून पाणी सुरू होईल, अशी सूचना असल्यामुळे आशाळभूतपणे सर्वांच्या नजरा वरील छताकडे जात. मग छतातील लहानशी झडप उघडण्यात येऊन झिक्लॉन् बी (प्रुझाईक अँसिड) या रसायनाचे खडे आतील छताखालील कप्प्यात सोडण्यात येत. पुरेसे खडे आत कप्प्यात टाकून झाले, की वरची झडप बंद करण्यात येत असे.

आत सोडण्यात आलेल्या प्रुझाईक अँसिडचा खडा वायुरूपाने स्नानगृहात पसरू लागला, की आत एकच हाहाकार उडत असे. जेथून हा विषारी वायू आत येतो, त्या फसव्या पाइपपासून माणसे लांब लांब सरकू लागतात. धक्काबुक्की सुरू होई. स्नानगृहाच्या घातूच्या दरवाजावर काळी-निळी पडत जाणारी ती नग्न शरीरे, मुठी आवळलेल्या अवस्थेत एकमेकांना मिठ्या मारीत, रक्त ओकू लागत. तीन ते पंधरा मिनिटांच्या अवधीत प्रेतांचा खच दरवाजाभोवती रचला जात असे.

मग या प्रेतांना बाहेर काढण्यापूर्वी सर्व विषारी वायू बाहेर काढण्यासाठी आत शुद्ध हवेचे फवारे मारण्यात येत..... विषारी वायू निघून गेला, की दरवाजा उघडून त्या प्रेतांच्या दातांतील सोने वगैरे हुडकण्यासाठी ती प्रेते हलवण्यात येत. मिळेल ते सोने काढून घेऊन, तो मासांचा खच मोठमोठल्या भट्ट्यांत जाळण्यात येत असे.

अशा तऱ्हेने यातनातुल्य- 'ऑसविच्' प्रमाणेच पोलंडमधे - ट्रेव्लिका, बेलसेक्, सिबिबॉर व चेल्मनो या ठिकाणी होते. लहान प्रमाणात अशाचरीतीने रिगा,

व्हिटना, मिन्स्क, कोनस व एलवो या ठिकाणी माणसे मारण्यात येत.

हा सर्व भयानक राक्षसी संहार मुख्यतः ज्यू व काही स्लाव्ह यांच्या वाटचाला आला. यासाठी लागणारे प्रुझाईक ॲसिडचे खडे फाबेन कंपनीने पुरविले होते.

‘ऑसविच्’ येथील नाझी नरराक्षस होएस् (Hoess) याने आपल्या कबुली-जबाबदात २५,००,००० माणसे गॅसिंग करून मारल्याचे सांगितले.

याशिवाय काही ‘खास’ रशियन युद्धकैद्यांना आम्ही फक्त बॅंझाईनची इंजेक्शन देऊन खलास करत होतो, असेही होएस् याने नमूद केले.

या सर्व संहाराची योजना मुख्यतः गोअरिंग, हिमलर व हायड्रिच यांनी आखलेली होती.

संहारछावण्यातून माणसे मारण्याचे प्रत्यक्ष काम केलेले सर्व नाझी युद्ध-समाप्तीनंतर फासावर लटकले. या शिक्षेचा विशेष हा होता, की ज्याने ज्या ठिकाणी ही कृष्णकृत्ये केली, त्याच ठिकाणी त्यांना फाशी देण्यात आले.

ऑल्हेनडॉर्फ व पोह्ल (Pohl) यांना ८ जून, १९५१ ला लंडस्वर्ग तुरुंगात, होएस् याला मार्च १९४७ मध्ये ऑसविच् येथे, स्ट्रूप् याला ८ सप्टेंबर, १९५१ ला बॉर्सी येथे, आइशमन् याला अगदी अलीकडे म्हणजे १९६२ मध्ये पकडून यमसद-नास धाडण्यात आले.

(इ) विकृत संशोधन !

‘ज्यू’ व ‘स्लाव्ह’ वंशियांचा संहार करण्याचे अमानुष व्रतच नाझींनी स्वीकारले होते असे नाही. त्याचबरोबर हाती आलेल्या या निरपराध माणसांवर निरनिराळे वैद्यकीय प्रयोग करण्यासाठीही त्यांनी भरपूर उपयोग केला. हे वैद्यकीय प्रयोग करण्यामागे मानवजातीचा काही फायदा व्हावा, अशी काही महत्वाकांक्षा या वैद्यकीय शास्त्रज्ञांपाशी होती, असेही दिसत नाही. अत्यंत विकृत मनोवृत्तीतूनच या प्रयोगांचा जन्म झालेला आढळतो.

खुनी प्रवृत्तीचे असे सुमारे २०० नाझीवैद् हे प्रयोग युद्धकाळात करीत होते. यापायी मारलेल्या माणसांची संख्या काही हजारांतच होती. तरी अशा तऱ्हेने माणसावर प्रयोग करण्याची लालसा ही घृणास्पद होय, यात शंका नाही.

जास्तीतजास्त हवेचा दाब निर्माण करून माणसांच्या श्वसनक्रियेची अनुमाने करीत बसणे, कावळीची व टाइफॉइडची इंजेक्शन देऊन माणसांच्या रक्ताभिसरणाच्या प्रतिक्रिया पाहणे, नगनावस्थेत त्यांना रक्त गोठून मरण्यासाठी उघड्यावर वर्षभर रात्र रात्र ठेवून त्यांची तपमाने घेणे, हाडांवर निरनिराळ्या शस्त्रक्रिया करून त्यावर मानवेतर हाडांची जोड बसेल की नाही, याचा तलास घेणे, केवळ खारट पाणी पाजून माणूस किती दिवस जगू शकतो, याची जिज्ञासा पुरविणे, रात्रभर रक्त गोठलेल्या नग्न पुरुषांशेजारी दोन दोन नग्न स्त्रियांना निजवून, संभोग-क्रियेसंबंधी अनुमाने वाढवणे, या व अशाच असंख्य विकृत व क्लिष्ट प्रयोगांसाठी या

नाझीवैदूनी अनेकांचा बळी घेतला.

या नाझी-वैदूंपैकी एक स्त्री डॉक्टर-हर्टा हिला न्यूरेनवर्ग येथील खटल्यात वीस वर्षे सश्रम कारावासाची शिक्षा मिळाली व डॉक्टर एडविन कॅरजेनेल बोगेन् याने तर आपण होऊन कोर्टाला विनंती केली- “जो कोणी वैद्यकीयपेशाचा माणूस मी केलेले गुन्ह करील, त्याला ठार मारणेच योग्य होईल-”

या डॉक्टरला जन्मठेप मिळाली !

वाट चुकलेल्या देशभक्तांचे बाँबहल्ले

नाझीव्याप्त प्रदेशांतील जनतेस होणारे हे पाशवी अन्याय पाहून, नाझी अवि-
कान्यांच्या नरडीचा घोट घेण्यास कुणीच कसे उद्युक्त झाले नाही, असा प्रश्न सामान्य माणसांच्या मनात निर्माण होणे साहजिकच आहे. असा एखादा माथेफिरू (!) धिपा किंवा एखादाच वाट चुकलेला (!) चाफेकर जरी निर्माण झाला, तरी अत्याचारो शक्तींना तो शोष नाहीशी करून टाकतो. नाझींचा दुय्यम गेस्टॅपो प्रमुख रिन्हार्ड हायड्रिच हा सप्टेंबर १९४१ मध्ये झेकोस्लोव्हाकियात प्राग येथे न्यूराथच्या जागी दाखल झालेला होता. सूत्रे हाती घेतल्यापासून हँगमन हायड्रिच (फाशीवाला) म्हणून त्याने उदंड कीर्ती संपादन केली होती.

प्रागमध्ये त्याने मारलेल्या माणसांचे वृत्तांत ऐकून, प्राग येथील दोन झेक तरुण जान क्युबिस् व जोसेफ गॅव्हेक् यांनी हायड्रिचला उडवण्याचा निश्चय केला. झेकोस्लोव्हाकियातून निसटून हे दोघे इंग्लंडमध्ये गेलेले होते. एका ब्रिटिश लष्करी विमानातून पॅराशूटच्या सहाय्याने ते परत प्रागमध्येच उतरले. इंग्लंडमधून येताना त्यांनी बाँबस् बरोबर आणले होते. लोकांचे अनन्वित हाल करणारा हा फाशी-
वाला हायड्रिच २९ मे, १९४२ रोजी आपल्या मॉसिडीझ गाडीतून प्रागच्या रस्त्या-
तून जात असताना या दोघांनी मोटारीवर बाँब फेकला. गाडीच्या ठिकच्या उडाल्या व पाठीचे मणके लोंबू लागलेला हायड्रिच ४ जूनला इस्पितळात मरण पावला.

घुरांच्या लोळातून हे दोघे निसटले व प्रागमधील ‘कार्लबोरोमीस’ चर्चमध्ये त्यांनी आश्रय घेतला.

या हायड्रिचच्या खुनामुळे सूडाचे सत्र सुरू झाले ! ओलीस म्हणून १३३१ माणसे गोळ्या घालून मारण्यात आली. यांत २०१ स्त्रिया होत्या. ज्या चर्चच्या इमारतीत क्युबिक् व गॅव्हेक् यांनी आश्रय घेतला होता, त्या चर्चला गराडा घालून नाझींनी ते चर्च आतील १२० क्रांतिकारक तरुणांसह जाळून टाकले. हायड्रिचचे मारेकरी या चर्चमध्येच नक्की जाळून मेले की नाही, याचा उलगडा मात्र नाझींना अखेरपर्यंत झाला नाही.

ज्या दिवशी हायड्रिच प्रत्यक्ष निधन पावला, त्या दिवशी म्हणजे ४ जून, १९४२ या दिवशी गोबेन्स याने १९२ ज्यूंना ‘सूड’ म्हणून गोळ्या घालण्याचा हुकूम सोडला.

सुमारे १५०० माणसे हायड्रिचचा सूड म्हणून मारूनही नाझींचे समाधान झाले नाही. दहशत बसावी यासाठी प्रागजवळील लिडिसे (Lidice) या खेड्यावरून गाढवाचा नांगर फिरविण्याचे नाझींनी ठरवले.

१ जून, १९४२ ला कॅप्टन मॅक्स रोस्टॉक याच्या नेतृत्वाखाली दहा लॉन्चा भरून नाझी गेस्टॅपोची माणसे लिडिसे येथे गेली व त्यांनी खेड्याला गराडा दिला. गावातील सर्वच्या सर्व पुरुष (१७२) यांना दहा-दहाच्या गटाने गावाबाहेर नेऊन नाझींनी गोळ्या घालून मारले. १९२ स्त्रियांना गॅसिंग करण्यासाठी यातनाछावणीत रवाना करण्यात आले. आता प्रश्न उरला लहान मुलांचा ! ही नव्वद होती. यांतील जी चांगली होती, त्यांना जर्मनीत वाढविण्यासाठी पाठविण्यात आले व बाकीच्यांना आईवडिलांकडे वाडण्यात आले.

एकच खिडकी

खेड्यातील सर्व माणसांचा निकाल लावल्यावर लिडिसे खेडे जाळून भस्मसात करण्यात आले. लिडिसेप्रमाणे इतर खेड्यांतही नाझींच्या 'नव्या घडी'च्या अशा भयानक खुणा अजून अस्तित्वात आहेत. लिडिसे खेडे पुनः वसवण्यात आलेले नाही. आजही या ठिकाणी जळितावस्थेतील ते पडके चर्च फक्त उमे आहे. या चर्चेची जिवे एक खिडकी होती, त्या ठिकाणी एक पाटी आढळते.

—“ Modame Rowfance the only Survivor from Church escaped though this window—” (मॅडाम रोफान्स या चर्चमधून वाचलेल्या एकच वाई येथील खिडकीतून निसटल्या.)

नाझींना युरोपची अभिप्रेत असलेली (New order—) नवी घडी ही अशी होती !

नाझींच्या हँबानी साम्राज्याची ही पहिली चुणूक होती. या संहारासंबंधी आता इतकी माहिती युद्धानंतर उपलब्ध होत आहे, की यावर आता असंख्य पुस्तके निर्माण झाली आहेत. परंतु नाझींनी केलेल्या अत्याचाराची ही वर्णने चवीने करीत वसणे शक्य नाही व त्याची अधिक आवश्यकताही नाही. फाळणीच्या काळात लक्षावधी हिंदू स्त्रियांची, पुरुषांची व अर्मकांची विटंबना व हत्या यांची जी वर्णने आपण वाचली, तशीच ही रक्तरंजित वर्णने होतील. मानवतेचे सुदैव म्हणून नाझी भस्मामुर युरोपात अर्मकावस्थेतच गाडला गेला. मात्र हे लक्षात ठेवले पाहिजे, की नाझींना गाडण्यासाठी प्रथम नाझींचा लष्करी पराभवच करावा लागला. रणात धूळ चारल्यानंतरच जर्मनजनांत नाझी धुळीला मिळाले. जर्मन जनतेने याविरुद्ध उठाव केला नाही ! हृदयपरिवर्तनाची वाट पाहत इंग्लंडही स्वस्थ बसले नाही. भयानक हिंसाचार गाडण्यासाठी म्हणून अतिभयानक हिंसाचारच करावा लागला.

नाझी भस्मामुराचा अशा लष्करी पराभवाची झालेली अस्ताची कथा आता पुढील अंकी सुरू होत आहे—

[अपूर्ण]

● ● ●

दारव्हेकरांचे नवे रंजन

□ पृथ्वी गोल आहे

सोन्याच्या चिपांत कथेचा वाळा !

महाराष्ट्र राज्य नाट्यस्पर्धांनी मराठी रंगभूमीला ज्या काही नव्या गोष्टींची देणगी दिली, त्यांत नागपूरचे नाटककार पुरुषोत्तम दारव्हेकर यांचा अगत्याने उल्लेख केला पाहिजे. गेली तीनचार वर्षे दारव्हेकरांनी असा काही लौकिक मिळविला आहे, की आता त्यांच्या नव्या नाटकाला प्रेक्षकवर्ग निश्चित अपेक्षा बाळगून जाऊ लागला आहे. 'पृथ्वी गोल आहे' या नव्या नाटकाला प्रेक्षक असेच कुतूहल बाळगून गेले होते आणि समाधानाची गोष्ट हीच की नाटक रंजक निघाले, पण केवळ पृथ्वीच गोल नसून यातले कथानकही गोलमाल आहे, असे जरा वारकाईने पाहिले तर प्रेक्षकांच्या ध्यानात येईल.

संस्थान खालसा झालेल्या पण पूर्वीच्याच दिमाखाने, रुवानाने राहणाऱ्या एका संस्थानिकाची ही कथा आहे. राजे प्रतापरावांवद्दल गावात फार मोठा बभ्रा असतो, की त्यांच्या तळघरात सोन्याच्या चिपा आहेत आणि त्याच्याच जोरावर ते ऐपारामी जीवन जगत आहेत; पण खरी परिस्थिती फार वेगळीच असते. त्या सोन्याच्या चिपा नसून मातीच्या विटा असतात, ही गोष्ट प्रतापरावांनाही माहीत असते; पण जुनी प्रतिष्ठा, मानमरातब, ऐषाराम टिकविण्यासाठीच ते कर्ज काढूनही आपला रुवाव टिकवून ठेवीत असतात आणि आपले रहस्य जगापासूनच काय, पण प्रत्यक्ष मुलीपासून-सुगंधापासून-लपवून ठेवतात. यामुळेच ती जणू काही एखाद्या राजकन्येच्या रुवावात वागत असते. हा तिचा रुवाव आणि प्रतापरावांचा भ्रमनिरास करण्याचे काम मोरेश्वर नावाचा एक साधासीधा मास्तर पार पाडतो. मोरेश्वरने, पूर्वी एकदा तो लायब्ररीयन असताना सुगंधाला पाहिलेले असते आणि तिथेच त्याचे तिच्यावर प्रेम बसलेले असते. त्याच ओढीने तो प्रतापरावांकडे नोकरी मागण्याकरिता येतो आणि कथानक सुरू होते. प्रतापरावांचे अर्धवट चिरंजीव नंदुराजे यांचे मास्तर म्हणून मोरेश्वरची नियुक्ती होते आणि तोदेखील हळूहळू सान्या वाड्यात, वाड्यातील लोकांवर आपले इतके वर्चस्व बसवितो, की प्रतापरावांचे, नंदुराजांचे त्यांच्यावाचून पानही हलत नाही. नंदुराजे, प्रतापराव आणि सुगंधाराजे मोरेश्वरवर वेगवेगळ्या नात्याने प्रेम करू लागतात. मोरेश्वरही आपल्या अक्कलहुशारीने प्रतापरावांच्या-विषयी गावात पसरलेल्या भ्रामक समजूती दूर करतो आणि अखेरीस प्रतापरावांचा जावई बनतो.

मेहनती कलावंत :

नंदा नवाथे : छोटु सावंत

तकलुबी उपकथानक

याच कथानकात प्रतापरावांच्या द्वितीय पत्नी वसुंधरादेवी आणि त्यांचा भाचा छबुराव यांचे उपकथानक आहे, पण ते अगदीच तकलुबी आहे—आणि त्याचे कारण एकच, ते म्हणजे वसुंधरादेवी आणि छबुराव यांची चित्रणे व्यवस्थित उभी केली गेली नाहीत. वसुंधरादेवींचा सुगंधाराजेंवर विलक्षण राग असतो आणि याचे कारण काय तर म्हणे तिची नजर लागून वसुंधरादेवींचे पहिले मूल मृत झालेले असते. हीच पुनरावृत्ती त्यांच्या दुसऱ्या मुलाचे वेळी होऊ नये म्हणून त्या जपत असतात. सुगंधाचा तिरस्कार करतात, एवढेच नाही तर प्रतापराव, सुगंधा यांच्यापासून दूर जाऊन राहत असतात. अशावेळी त्यांची सोवत त्यांचा भाचा छबुराव करतो. नाटक आकार घेऊ लागते आणि अचानक वसुंधरादेवी आपल्या लहानग्या मुलाला आणि भाच्याला घेऊन प्रकट होतात. त्यांच्या भाच्याला—छबुरावाला हव्या असतात सोन्याच्या चिपा ! आणि वसुंधरादेवींना ? कुणास ठाऊक ! विशेष म्हणजे त्या वाड्यात पाऊल टाकतात, तोच त्यांचा मुलगा आजारी पडतो. वसुंधरादेवी चिडतात, संतापतात. त्या आजाराचे खापर सुगंधावर फोडून चालत्या होतात. मात्र यावेळी छबुराव त्यांच्याबरोबर जात नाही. तो वाड्यातच राहून सोन्याच्या

चिपा शोधीत राहतो. राजे प्रतापरावांना, सुगंधाराजांना नको असलेला हा छबुराव त्यांना न जुमानता अगदी राजरोसपणे वाड्यात कसा राहू शकतो, हेच कळत नाही. पुढे तिसऱ्या अंकात देवीचे पुन्हा आगमन होते. अर्थात त्यांच्यात आमूलाग्र बदल झालेला आहे. सुगंधावरील राग पार गेलेला आहे. का तर त्यांच्या मुलाला होणारा रोग हा केवळ त्यांच्यामुळेच होत आहे, असे डॉक्टरी तपासणीत आढळून आलेले असते. त्यांचे सुगंधावर इतके प्रेम जडते, की येताच त्या तिला भेटायला जातात, तिचा साजशृंगार करायला जातात. वसुंधरादेवीचा हा अचानक होणारा कायापालट पूर्णतः पटत नाही. त्यात काहीतरी गफलत आहे, गंडवड आहे, एवढे नक्की ! सुगंधाला आपला विवाह मोरेश्वरशी व्हावा असे वाटत असते आणि मोरेश्वरलाही अगदी तसेच वाटत असते; पण तो ते लपवून ठेवीत असतो; म्हणूनच सुगंधाराजे आपला विवाह छबुरावांवर होणार असल्याचे खोटेच जाहीर करतात आणि ऐनवेळेला छबुरावाने लग्नाला नकार द्यावा, मग मोरेश्वरला पुढे आणावे ही त्यांची कल्पना आहे. छबुराव या कटात अगदी सहजगत्या सामील होतो. का ? कुणाम ठाऊक ! इतका सौजन्यशील खलनायक भेटणे खरोखर विरळाच ! मात्र अखेरीस छबुराव सुगंधाकडून मोहनमाळ आणि प्रतापरावांकडून वरीचशी रक्कम घेऊन पसार होतो. मोरेश्वरचे सुगंधाशी लग्न होते, हे कथानक मनाला नीटसे पटत तर नाहीच, पण या गोंधळाचे जे समर्थन केले आहे, त्याबद्दलही समाधान होत नाही.

सौजन्यमूर्ती खलनायक

छबुरावसारख्या सामान्य, निरुपद्रवी खलनायकाला सरेळ बाहेरचा रस्ता दाखविण्याऐवजी ही एवढी लाच का दिली, याचे नीटसे समर्थन होत नाही. जसा काही तो फार मोठी आपत्तीच आणणार होता ! एकंदरीत ही व्यक्तिरेखा उभी करणे, त्याची कारस्थाने रंगविणे काही नीटसे जमलेले नाही. हे पात्र अकारण वावरत आहे, असेच वाटते. राणीसाहेबांची गोष्ट ही अशीच ! त्या येतात काय, जातात काय, त्यांचे मनपरिवर्तन होते काय ! त्यांना खरोखरीच काय हवे असते ? पैसा म्हणावा तर त्याबद्दल त्या कधीही बोललेल्या नाहीत. मानमरातब, पतिप्रेम म्हणावे तर त्या गोष्टी सहजसाध्य असूनही त्या दूर राहत आहेत. सुगंधाचा दुस्वास करायचा तर तोही अगदीच मामुली वाटतो. शेवटी तिच्याच गळी पडतात, तेही मनाला पटत नाही. एकंदरीत राणीसाहेबांची व्यक्तिरेखा अकारण आहे असेच वाटते. ही व्यक्तिरेखा रंगभूमीवर दिसली नसती तरी चालले असते, इतकी की अस्पष्ट आहे, निरर्थक आहे.

उपकथानकातील या दोनही व्यक्तिरेखा विनम्रुडाच्या, दुबळ्या असल्याने या दृष्टीने नाटक अगदीच तकलुबी ठरले आहे; यात वादच नाही. आता मुख्य कथानकाचा विचार करता. मात्र त्यात दारव्हेकरांचे यश चांगलेच डोळ्यांत भरते. तरीदेखील सुगंधाराजांनी मोरेश्वरशी लग्नाबाबत केलेली गंमतही व्यवस्थित जमलेली नाही. ही गंमतमुद्रा नीटसपणे जाणवली पाहिजे. त्यामधून छबुरावाची टर

उडवावी, असा विचार असेल, तर तेही जमलेले नाही. बरं, छवुरावाने त्यांना फसविले म्हणावे तर तेही नीटपणे उमगत नाही. एकंदरीत सुगंधाराजांचे लग्न आणि नाटकाचा शेवट काही मनाला पटत नाही !

दारव्हेकरांचे यश - संवाद, दिग्दर्शन

या नाटकात दारव्हेकरांचा दुसरा गुण प्रकर्षाने ध्यानात येतो आणि तो म्हणजे त्यांची भाषाशैली आणि संवादरचना ! या दोनही बाबतीत त्यांनी चांगलेच यश मिळविले आहे. इतके की केवळ एवढ्यामुळेच नाटकात असलेले दोष लपून बसतात. प्रेक्षक खूप होतात. मञ्चमधून येणारी खुमासदार, ठसठशीत आणि वेचक वाक्ये आणि त्यांची रचना यांची नस त्यांना चांगलीच सापडलेली आहे. हुकमी हशे आणि हुकमी अश्रू काढण्याचे तंत्रही त्यांनी आत्मसात करीत आणले आहे.

दारव्हेकरांच्या या यशात अधिक भर पडते ती रेखीव आणि आकर्षक प्रयोगमूल्यामुळे ! श्रीरंगसाघनेचे कलावंत आपली लहान-सहान भूमिकाही अतिशय मेहनतीने, प्रामाणिकपणाने सादर करून ही गोष्ट सिद्ध करून दाखवितात. तरीदेखील छोटू सावंत (नंदूराजे) आणि गणेश सोळंकी (मोरेश्वर) ही कामे विशेष स्मरणीय ठरतात, यात शंकाच नाही. सोळंकी यांच्या आजवरील ठराविक साच्याच्या विनोदी भूमिकापेक्षा ही भूमिका एकदम वेगळी आणि महत्त्वपूर्ण आहे, यात शंकाच नाही. सोळंकी यांनीही आपले अभिनय-कौशल्य दाखविण्यात जराही कमूर केलेली नाही. अस्खलित वाणी आणि मुद्राभिनय या गोष्टी तर विशेष स्मरणीय आहेत. छोटू सावंत यांनी अर्धवट वेड्या नंदूराजांच्या कामात खूपच मजा आणली. नंदूराजांच्या बोलण्यावागण्यातील बावळटपणा, मावडेपणा व्यक्त करण्यातील त्याची हातोटी विलक्षण होती. या दोघा कलावंतांच्या अभिनयाने प्रेक्षक वेहूद खूष होत असले, तरी अन्य कलाकारांची कामगिरीही विसरून चालणार नाही. घनंजय भावे (कारमारी), कुमुद लेले (वसुंधरादेवी), मोहन कोठीवान (प्रतापराव), नंदा नवाथे (सुगंधा) यांनी आपल्या लहानमोठ्या भूमिकांतून आपल्या अभिनयगुणांची चांगलीच चुणूक दाखविली. साहजिकच प्रयोग दर्जेदार होण्यात मदत होते.

कलाकारांचा अभिनय सफाईदार होतो, यामध्ये कलाकारांचे वैयक्तिक श्रम तर कारण ठरतातच, पण त्यात दिग्दर्शक पुरुषोत्तम दारव्हेकर यांचा वाटाही बराच मोठा आहे. एक-दोघे कलावंत सोडले, तर अन्य कलावंत फारसे नाव न कमविलेले आहेत. खरोखर त्यांच्याकडून इतका नीटस, रेखीव अभिनय करून घ्यावा हीच गोष्ट त्यांच्या दिग्दर्शनकौशल्याची ओळख पटवून देण्यास कारण ठरते आणि म्हणूनच प्रयोग पाहून बाहेर पडणारा प्रेक्षक संतुष्ट मनाने बाहेर पडतो. नाटकाचे यश यापेक्षा अधिक काय असणार ?

सुधीर दामले

युगोस्लाव्ह दिग्दर्शक

फ्रान्स स्टिगलिकचे दोन उत्कृष्ट युद्धपट

□ नाईन्थ सर्कल

□ डोन्ट क्राय पीटर

फ्रान्स स्टिगलिक या युगोस्लाव्ह चित्रपट-दिग्दर्शकाने आपल्या चित्रपटव्यवसायाची बीस वर्षे नुकतीच पूर्ण केली. तितकीच वर्षे युगोस्लाव्ह चित्रपट-उद्योगाध्याला झाली आणि आपल्या या बीस वर्षांच्या कारकीर्दीत फ्रान्स स्टिगलिकने अनेक राष्ट्रीय, तशीच आंतरराष्ट्रीय पारितोषिके मिळवून स्वतःचे आणि युगोस्लाव्ह चित्रपट-धंद्याचे नाव गाजवले आहे, हे विशेष.

फ्रान्स स्टिगलिकचा जन्म १२ नोव्हेंबर, १९१९ साली स्लोव्हेनियातील क्रान्ज या गावी झाला. माध्यमिक शिक्षण त्याने तिथेच पूर्ण केले आणि कायद्याचा अभ्यास करण्यासाठी तो 'लुबलिजाना'ला आला. कायद्याचा अभ्यास करत असतानाच त्याने नाट्यशास्त्रातही नाव दाखल केले होते. वयाच्या वीशीतच तो 'अव्हान्तगार्दे यूथ थिएटर'चा सभासद झाला होता. पण इतक्यातच युद्ध सुरू झाले आणि तो सैन्यात दाखल झाला. याच वेळी स्लोव्हेनिक दैनिक वर्तमानपत्राचा तो युद्धवार्ताहर म्हणून काम पाहत होता.

युद्ध संपताच इ. स. १९४५ साली स्टिगलिकने चित्रपटव्यवसायाला सुरवात केली. आता युगोस्लाव्ह स्वतंत्र झाला होता आणि सरकारी मदतीखाली चित्रपटव्यवसायाला सुरवात झाली होती. स्टिगलिकने दिग्दर्शित केलेल्या 'यंग बिल्डर्स' (Young Builders) या अनुबोधपटाला इ. स. १९४७ साली व्हेनिस येथील आंतरराष्ट्रीय चित्रपटमहोत्सवात 'ब्रॉन्झ मेडल' मिळाले. यानंतर मात्र त्याने संपूर्ण लांबीच्या कथात्मक चित्रपटनिर्मितीला सुरवात केली. युगोस्लाव्ह भाषेतला प्रत्येक तिसरा चित्रपट हा आज स्टिगलिकने दिग्दर्शित केलेला असल्याने त्याला युगोस्लाव्ह चित्रपटव्यवसायाच्या प्रमुख निर्मात्यांपैकी एक म्हणून मोठा मान दिला जातो.

स्टिगलिकचा पहिला चित्रपट 'ऑन दी नेटिव्ह सॉईल.' या चित्रपटाला दुसऱ्या क्रमांकाचे राष्ट्रीय पारितोषिक मिळाले. याची कथा सिरिल कॉसमॅकने लिहिली होती. स्टिगलिकचे सारे चित्रपट प्रसिद्ध युगोस्लाव्ह कथांवर आधारलेले असतात. यानंतरचे त्याचे चित्रपट म्हणजे 'ट्रीस्ट,' 'दी वर्ल्ड ऑन काझार' व 'दि वुल्फस् नाईट.' इ. स. १९५६ साली जॉन किल्झमिलर या अमेरिकन नटाला स्टिगलिकच्या 'दि व्हॅली ऑफ पीस' या चित्रपटातील कामाबद्दल 'कान' चित्रपटमहोत्सवात पारितोषिक मिळाले. स्टिगलिकचा 'दि नाईन्थ सर्कल' हा गाजलेला चित्रपट ऑस्कर

अवॉर्डसाठी, प्राथमिक निवडीमध्ये होता. याच चित्रपटाला पौला येथील महोत्सवात 'गोल्डन अरेना' मिळाला होता. 'दि व्हॅली ऑफ पीस' आणि 'दि नाईन्थ सर्कल' या दोन्ही चित्रपटांत स्टिगलिकने राजकीय पार्श्वभूमीचा उपयोग केलेला आहे. यानंतरचा 'दी बॅलाड,' 'अवाऊट दी ट्रम्पेट अँड दी क्लऊड' ह्या चित्रपटालाही १९६१ साली, युगोस्लाव्हियातील पौला या ठिकाणी होणाऱ्या आंतरदेशीय चित्रपट-महोत्सवात 'बिग गोल्डन अरेना' हे पारितोषिक आणि सर्वोत्कृष्ट फिल्म म्हणून डिप्लोमा देण्यात आला.

स्टिगलिकचे एकंदर नऊ चित्रपट असे आहेत—'ऑन दी नेटीव्ह सॉईल,' 'ट्रिस्ट,' 'पीपल ऑफ काझारझे,' 'अ फिअरफुल नाईट,' 'दी व्हिंसा ऑफ एव्हील,' 'दी व्हॅली ऑफ पीस,' 'दी नाईन्थ सर्कल,' 'दी बॅलाड अवाऊट दि ट्रम्पेट अँड क्लऊड' आणि 'डोन्ट क्राय पीटर,' हा आतापर्यंतचा शेवटचा बोलपट भारतात आपल्या तिसऱ्या आंतरराष्ट्रीय चित्रपटमहोत्सवात स्पर्धेसाठी आला होता. 'दि नाईन्थ सर्कल' हा चित्रपट पण वऱ्याच फिल्म सोसायटीचात दाखवण्यात आला.

□ दि नाइन्थ सर्कल

ज्यू-जमातीवर झालेल्या नाझी अत्याचारांची आणि डेथ-कॅम्पची ही कथा. कथानक कसं अगदी साधं, हृदयस्पर्शी आहे. एक ज्यू गृहस्थ आपल्या तरुण मुलीसह जर्मन मित्राच्या घरी येतो. अचानक ज्यू लोकांचा निःपात करायची हिटलरची आज्ञा होते. तो ज्यू गृहस्थ पकडला जातो. मुलगी मात्र त्या जर्मन मित्राकडे राहते. तिला बाचवण्यासाठी, मनात तशी इच्छा नसताना, ती ज्यू मुलगी आपली सून आहे, असे तो जर्मन गृहस्थ सांगतो; पण ते त्याच्या मुलाला आवडत नाही. त्याचे दुसऱ्या एका मुलीवर प्रेम असते. नाझीजाने ती आपली बायको आहे, असे त्याला सांगावे लागते. तो त्या ज्यू मुलीचा तिरस्कार करतो, पण त्या तिरस्कारातूनच अखेर प्रेम निर्माण होते. ती मुलगी ज्यू आहे, असे समजताच जर्मन तिला 'डेथ-कॅम्प'मध्ये पाठवतात. तिला सोडवण्यासाठी तो मुलगा तिचा शोध घेत घेत तिला ठेवलेल्या विवक्षित 'डेथ-कॅम्प'मध्ये जातो. तिची परिस्थिती फारच विघडलेली असते. जर्मनांच्या छळामुळे ती गलितगात्र झालेली असते. रात्री वारानंतर काही ठराविक मिनिटे डेथ कॅम्पभोवती असलेला विजेचा प्रवाह बंद करण्यात येत असे अन् याच वेळी तारेवरून उडी मारून बाहेर पळायची शक्यता असते. मुलगा तारेच्या कुंपणावरून उडी मारून बाहेर येतो, पण मुलीला जमत नाही. वेळ फारच थोडा असतो. मुलीच्या पायांत मुळीच ताकद नसते. तिच्या तळव्यांना तारांचे काटे टोचून नयेत, म्हणून मुलगा तिच्या तळव्यांखाली आपले हाताचे तळवे ठेवतो. आता फक्त बाहेरच्या बाजूला उडी मारायची वाकी असते. विजेचा प्रवाह तेवढ्यात सुरूच होतो.

मृत्युछावणीतील ही प्रतिक्षा अखेर संपली ! फक्त क्षणाचा उशीर झाला.
 'दि नाईथ सर्कल' मधील हे दुर्दैवी जीवन

★

सर्चलाईट लागतात. त्याचा उजेड हळूहळू संपूर्ण पडद्यावर येतो. चित्रपट इथेच संपतो. ती दोघे जळून मेलेली असतात.

चित्रपटाची मांडणी, दिग्दर्शन आणि कलाकारांची कामे उत्कृष्ट असल्याने चित्रपट पाहत असताना प्रत्यक्षात आपण ते कथानक अनुभवत आहोत, असा भास होतो. डेथ-कॅम्पमध्ये लहान कोवळ्या बालकांना खायला द्यायचे आमीष दाखवून आणण्यात येऊन, त्यांना गॅस चेंबरमध्ये जाळण्यात येते. मोठ्या माणसांना जर्मन शिपाई अनेक तऱ्हेने छळतात. त्यांना संगीतायच्या रेकॉर्ड्सबरोबर फीट येऊन पडेपर्यंत नाचायला लावतात, वगैरे प्रसंग पाहिले, की शरीरावर काटा उभा राहतो. बहुतेक समाजवादी देशांनी डेथ-कॅम्पस्वर अनेक चित्रे बनवली आहेत. हा चित्रपट पाहण्या-अगोदर मी त्यांपैकी काही पाहिली होती अन् नंतरही काही पाहिली; पण "दि नाईथ सर्कल" बरोबर कुणाची तुलना करणेच अशक्य आहे. हा चित्रपट पुन्हा पुन्हा पाहवा, असे वाटणे हेच त्याच्या यशाचे गमक होय !

□ डोन्ट क्राय पीटर

नुकत्याच झालेल्या तिसऱ्या आंतरराष्ट्रीय चित्रपटमहोत्सवात 'डोन्ट क्राय पीटर' हा बोलपट दाखविण्यात आला. मुंबई, कलकत्ता, मद्रास येथील चित्रपट-सप्ताहातही तो दाखविण्यात आल्याने एक उत्कृष्ट चित्रपट पाहण्याची संधी अनेकांना मिळाली.

तीन लहान मुलांना 'आझाद' भागात नेणारे तीन जागरूक सैनिक.

चार वर्षांचा पीटर आपल्याच नादात आहे.

युद्धाची पार्श्वभूमी असलेली ही कथा. डेन आणि लावरो हे दोघे स्वातंत्र्य-सैनिकांच्या दुसऱ्या सॅपर्स डिव्हिजनमध्ये असतात. एक महिनाभर रेल्वेलाईन उखडणे, शत्रूसैन्याच्या वाहनांना अडवून त्यांची रसद तोडणे, असली कामे त्यांच्या वाटचाला आली होती. त्यांना याहूनही महत्त्वाची आणि जोखमीची कामे करायची इच्छा असते. त्यामुळे मॅथ्यूच्या नं. १ सॅपर्स कंपनीबद्दल ते मनातून हेवा करतात. त्या कंपनीची मुख्य अधिकारी कॅप्टन ब्रीना ही मोठी हुशार असते. त्यामुळेच त्यांना सारी जबाबदारीची कामे मिळत असत. शेवटी लावरो आणि डेन यांना बोलावून एक महत्त्वाची जबाबदारी पार पाडण्यास सांगण्यात येते. तीन लहान मुलांना आझाद झालेल्या भागात पोचवायचे असते; पण हे काम ऐकून त्यांची निराशा होते. आज्ञा म्हणजे आज्ञा ! नकार थोडाच देता येतो !

त्या तीन लहान भावंडांपैकी सर्वात धाकटा असतो पीटर. असेल चार वर्षांचा; पण फारच लहरी. त्याच्यावर लक्ष ठेवणे फार मुश्किल होते. एकातून एक अनेक अडचणी निर्माण होतात. त्यातच डोल्फे या नव्या रंगरुटाच्या वेंवळेपणाची भर पडते आणि मग डेन आणि लावरोला अशा प्रसंगांना तोंड द्यावे लागते, की ते पडद्यावर पाहताना एका डोळ्यात आसू आणि दुसऱ्या डोळ्यात हसू अशी प्रेक्षकांची स्थिती होते.

प्रत्यक्ष युद्ध न दाखवता युद्धाची घगघगती पार्श्वभूमी वापरून फ्रान्स स्टिग-लिकने या चित्रपटाची निर्मिती केली आहे. लहान मुलांकडून कामे करून घेण्यासाठी दिग्दर्शकाला चित्रपटमाध्यमावर उत्तम पकड असावी लागते आणि पीटरचे काम करणाऱ्या त्या चार वर्षांच्या मुलाचे अप्रतीम काम !

मराठी चित्रपट निर्मात्या-दिग्दर्शकांनी आत्मसंशोधन करून पाहावे अशी ही गोष्ट आहे, की केवळ वीस वर्षांच्या काळात युगोस्लाव्ह चित्रपट-उद्योगधंद्याची गुणवत्तेतील ही प्रगती आहे. अजून आम्हाला युद्धाच्या पार्श्वभूमीवर चित्रपट काढता येत नाही. 'छोटा जवान' सारखा चित्रपट या चित्रपटांच्या गुडघ्यासही पोचत नाही.

पुरुषोत्तम बावकर

□ लग्निघाईचा दिवस

सन्वीस ऑगस्ट, १९६५. अमेरिकेतील विवाह-नोंदणी कचेऱ्यांत आपले विवाह नोंदवून घेण्यासाठी त्या दिवशी फारच गर्दी झाली होती. या कचेऱ्या संध्याकाळी पाच वाजता बंद होतात. त्यापूर्वी आपले लग्न नोंदले जावे, यासाठी त्याच दिवशी एवढी घाई व घांदल उडण्याचे कारण अध्यक्ष जॉन्सन यांचा नवा हुकूम. दक्षिण व्हिटनामकडे जादा अमेरिकन फौजा पाठविण्याचा निर्णय जॉन्सन यांनी घेतला होता व त्यामुळे अमेरिकन सेनेत पडणारी तूट भरून काढण्यासाठी नवी लष्कर-भरती करण्याचा हुकूम त्यांनी काढला होता. आवश्यक लष्करीभरतीची संख्या १९ ते २६ वयाच्या तरुणांमधून लष्करी मंडळांनी पुरी करावी, अशा सूचना त्यांनी दिल्या होत्या. मुले असलेले विवाहित तरुण आणि २७ ऑगस्ट, १९६५ पूर्वी लग्न झालेले, पण मुले नसलेले तरुण या हुकमातून वगळले होते. लष्करभरती चुकवायची तर २७ ऑगस्टपूर्वी विवाहवद्ध व्हा, असाच याचा अर्थ होता, म्हणूनच २६ ऑगस्टला विवाह-नोंदणी कचेऱ्यांवर एवढी गर्दी झाली होती.

अध्यक्ष जॉन्सन यांची घोषणा रेडिओवर दुपारी पाच वाजता झाली. न्यूयॉर्क, वॉशिंग्टन भागांत विवाह-नोंदणी कचेऱ्या (मॅरेज ब्यूरोज) बंद होण्याची हीच वेळ होती. त्यामुळे तेथील तरुणांना काही करता आले नाही, पण यावेळी शिकागो येथे दुपारचे चार, डेन्व्हरमध्ये तीन आणि कालिफोर्नियात दोन वाजले होते. सान-फ्रान्सिस्कोचे ब्यूरोपुढे अर्ध्या तासातच तरुण-तरुणींचा गराडा पडला. बेकरीतून पाव जितक्या झटपट दिले जातात, तसे लग्नाचे परवाने देण्यात आले. मेरीलँड, नेव्हाडा व दक्षिण केरोलिना ही राज्ये सोडून बाकी सर्व राज्यांत लग्नापूर्वी रक्त तपासून घ्यावे लागते (गुप्तरोग नाही, याची खात्री करून घेण्यासाठी ही तपासणी असते.). तिचा रिपोर्ट मिळण्यास तीन दिवस थांबावे लागते. या निबंदामुळे २६ ऑगस्टलाच आपले लग्न उरकून घेण्याचा हजारो तरुणांचा बेत फसला.

रक्ततपासणीचा नियम जेथे नव्हता, अशा मेरीलँड राज्याकडे तरुणांचा ओघ वळला. तेथील एल्कटन येथील ब्यूरोमध्ये मेरीलँड राज्यातून तर असंख्य फोन आलेच, शिवाय न्यूयॉर्क, कनेक्टिकटसारख्या राज्यातूनही पंचवीस फोन आले, पण तेथेही विवाह-लायसेन्स मिळण्यास अठ्ठेचाळीस तासांची मुदत घेतली होती. त्यामुळे तरुणांची निराशा झाली. नेव्हाडा राज्यात अशा काही अडचणी नव्हत्या. वधूवर

उपस्थित असले आणि प्राच डॉलर नोंदणी-फी दिली, की लग्न नोंदले जाई. लास-व्हेगासमध्ये हजारो तरुणांनी त्या दिवशी मुदतीपूर्वी आपले विवाह नोंदविले.

□ कोसिजिन यांचे व्यक्तिमत्त्व

लंडनच्या 'संडे टाइम्स'चे संपादक लॉर्ड थॉम्पसन यांनी नुकतीच रशियाचे पंतप्रधान ऍलेक्सी कोसिजिन यांची भेट घेतली. त्यांच्याबरोबर त्या पत्राचा वार्ता-हरही होता. रशियाचे माजी पंतप्रधान क्रुश्चेव्ह (क्रुश्चेव्ह उच्चार बरोबर नाही) आणि सध्याचे पंतप्रधान कोसिजिन यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील फरक त्यांना चांग-लाच जाणवला. पंतप्रधान कोसिजिन यांचे ऑफिस ज्या इमारतीत आहे, तेथील वातावरण इतके शांत होते, की येथे कोणी लोक आहेत की नाहीत, याची शंका वाटावी. ऑफिसकडे जाणाऱ्या कॉरिडोरमधील गालिचा एवढा स्वच्छ होता, की त्यावर कोणाची पावले पडली आहेत की नाहीत, असे वाटावे. लॉर्ड थॉम्पसन व त्यांचा वार्ताहर मुलाखतीसाठी गेले. मुलाखतीचे वेळेस अजून थोडा अवकाश होता, म्हणून

बाहेरच्या खोलीत त्यांना थांबण्यास सांगितले. वरोवर ठरलेल्या वेळी कोसिजिन यांनी त्यांना आत बोलावले. व्हिटनामचा प्रश्न, ब्रिटिश सरकारचे धोरण, चीनचे धोरण वगैरे अनेक प्रश्नांवर चर्चा झाली. कोणत्याही टिपणाचा आवार न घेता किंवा सल्लागाराची मदत न घेता कोसिजिन यांनी सर्व प्रश्नांवर रशियाची भूमिका शांतपणाने व स्पष्टपणाने विशद केली. क्रुशोव्ह यांच्या बोलण्यात 'मी' शब्द अनेकदा येई, तर कोसिजिन यांच्या बोलण्यात 'आम्ही' शब्द अनेकदा आला, पण राज्यकर्ते नेहमी वापरतात तसा हा औपचारिक 'आम्ही' नव्हता. रशियातील सध्याचे सामुदायिक नेतृत्व त्या शब्दाने ते सूचित करीत होते.

लॉर्ड थॉम्पसन यांनी पूर्वी क्रुशोव्ह यांचीही भेट घेतली होती. कोसिजिन यांच्याशी मुलाखत संपल्यावर या दोन नेत्यांच्या व्यक्तिमत्त्वांत तुम्हाला काय फरक आढळला, असे वार्ताहराने विचारता त्यांनी सांगितले, की एखाद्या दुकानाचा विक्रेता आणि कार्यक्षम व्यवस्थापक यांच्यात जो फरक, तोच या दोघांच्या व्यक्तिमत्त्वांत आहे. क्रुशोव्ह विक्रेत्यासारखे, तर कोसिजिन कार्यक्षम व्यवस्थापकासारखे आहेत. भावनेच्या आहारी जाऊन क्रुशोव्ह घाईने निर्णय घेत व हालचाली करीत. ते कधी स्वस्थ, शांत दिसावयाचे नाहीत. या उलट कोसिजिन कोणत्याही प्रश्नावर शांतपणाने निर्णय घेतात व कृती करतात. हा निर्णय घेण्यापूर्वी त्या प्रश्नाची शक्य ती सर्व माहिती ते मिळवितात. रशियात पुनः सत्तापालट होणार, अशा बातम्या मध्यंतरी होत्या, पण लॉर्ड थॉम्पसन यांना कोसिजिन, ब्रेझनेव्ह व मिकोयान यांचे संयुक्त नेतृत्व स्थिर झाले असल्याचे आढळून आले.

□ इराणची निरक्षरतेविरुद्ध मोहीम

जगातल्या शंभर देशांतल्या शिक्षणतज्ज्ञांची बैठक नुकतीच इराणमध्ये इस्पहान येथे झाली. जगात आज ७० कोट लोक निरक्षर आहेत. या निरक्षरतेचे उच्चाटन करण्यासाठी कोणता कार्यक्रम हाती घेता येईल, याचा विचार परिपदेत झाला. साक्षरताप्रसाराच्या आठ योजना युनेस्को हाती घेणार आहे. पैसा नाही म्हणून कार्यकर्ते नाहीत आणि कार्यकर्ते नाहीत, म्हणून शिक्षणप्रसार नाही आणि या दुष्ट वर्तुळातून बाहेर पडल्याशिवाय प्रगती नाही; अशी आज अविकसित देशांमधील जनतेची परिस्थिती आहे. या दुष्ट वर्तुळातून या देशांना बाहेर काढण्यासाठी साक्षरताप्रसाराचे कार्य करणारे कार्यकर्ते शिकवून तयार करणे आणि या देशांना आवश्यक ती तांत्रिक व शैक्षणिक साधनसामग्रीची मदत देणे, हा युनेस्कोच्या योजनांचा उद्देश आहे, असे युनेस्कोचे डायरेक्टर जनरल रेने माह्यू यांनी सांगितले.

निरक्षरतेच्या उच्चाटनाची मोहीम सध्या इराणमध्ये हाती घेण्यात आली आहे. तिचे स्वरूप इराणच्या राहणी विशद केले. या कार्यासाठी साक्षरताप्रसारकांची एक सेनाच इराण उभारीत आहे. त्यांना चार महिन्यांचे शिक्षण देऊन खेड्यांमध्ये

पाठविण्यात येते. तेथे अठरा महिन्यांत गाव साक्षर करण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर असते. “निरक्षरतेच्या दैत्याचा नाश करून धर्मयुद्धाच्या हिरीरीने साक्षरताप्रसाराची मोहीम हाती घ्या,” असा इराणच्या शहांचा त्यांना आदेश आहे. इराणमध्ये आज ८५ टक्के लोक निरक्षर आहेत आणि त्यांपैकी ७५ टक्के लोक पन्नास हजार खेड्यांतून राहतात.

इस्पहानजवळच्या एका खेड्यात साक्षरताप्रसारसेनेतील एक सैनिक कार्य करताना आढळून आला. एकोणीस वर्षांच्या तरुणाने सैनिकाचा गणवेश घातला होता. गावकऱ्यांनी छोटी शाळा बांधली होती. तेथे तो रोज सकाळी ६० मुलांना लिहायला-वाचायला शिकवीत होता. दुपारचा जेवणानंतर साठ मुलांची दुसरी तुकडी शिकायला येई आणि संध्याकाळी गावातल्या प्रौढांसाठी तो शाळा चालवी. सकाळपासून रात्रीपर्यंत त्याचा हा ज्ञानयज्ञ रोज चालू होता.

टायपिस्ट : अग, साहेब माझ्यावर फार खूष आहेत.
ही पाहा आज त्यांनी मला त्यांची डिवसनरी बक्षीस दिली.

केवळ साक्षरताप्रसार एवढेच मर्यादित कार्ये या सैनिकांकडे सोपविलेले नाही. गावात ग्रंथालय सुरू करणे, पाणी-पुरवठायोजना हाती घेणे, शाळा बांधणे, आरोग्य व स्वच्छतेचे शिक्षण देणे आणि त्यासाठी आवश्यक त्या सोयी करणे, स्त्रीस्वातंत्र्याचा प्रचार करणे, मुलांसाठी खेळ व बालवीर-पथके सुरू करणे, ही कार्ये करण्याचेही आदेश या सैनिकांना आहेत.

या शिक्षणसेनेतील सैनिकांची संख्या पुढच्या वर्षी ३५,००० होईल आणि १९६९ पर्यंत म्हणजे आणखी चार वर्षांत इराणची निम्मी जनता साक्षर होईल. इराणमध्ये वार्षिक अंदाजपत्रकात लष्करावर केल्या जाणाऱ्या खर्चाचाच एकदशांश भाग साक्षरता प्रसारसेनेसाठी खर्च करण्यात येत आहे. शांतताकाळात सैनिकांना हे कार्य करायला काहीच हरकत नाही. इराणचे अनुकरून करून इतर देशांनाही आपल्या लष्करी अंदाजपत्रकाचा एक दशांश भाग साक्षरता प्रसार मोहिमेसाठी खर्च करावा, असे इराणच्या शहरांनी शिक्षणतज्ज्ञांच्या परिषदेत सांगितले. इराणची ही योजना व्यवहार्य आहे, असे मत रेने माहचू यांनी व्यक्त केले.

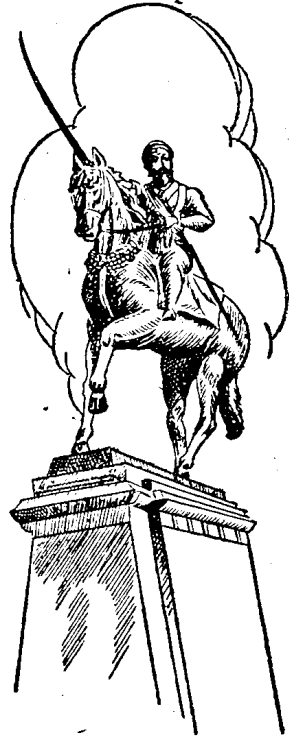
एक बॉम्बर :

२॥ लक्ष शिक्षकांचा संबंध वर्षाचा पगार

एक सुपरसॉनिक :

वीस लक्ष माणसांना राहता येण्याजोगे ६ लक्ष गाळे

प्राहा :- 'चेकोस्लोवाक ट्रेड युनियन' नावाच्या एका इंग्रजी नियतकालिकाने लष्करी शस्त्र-सामग्रीसाठी जो खर्च करावा लागतो, त्याची नव्या रीतीने किंमत करून दाखविली आहे. उदाहरणार्थ— एका नव्या जातीच्या बॉम्बर विमानाला जी किंमत पडते, तेवढ्या पैशांत अडीच लक्ष शिक्षकांचा एका वर्षाचा पगार भागू शकेल. त्याचप्रमाणे एका पाणबुडीसाठी जो खर्च येतो, तेवढ्या खर्चात पन्नास शहरांमध्ये मोठी इस्पितळे बांधता येतील. त्याचप्रमाणे स्वनातीत म्हणजे ध्वनीपेक्षाही अधिक गती असणाऱ्या विमानां-साठी लागणाऱ्या पैशांतून २० लक्ष माणसांपेक्षा अधिक माणसे राहू शकतील, असे ६ लक्ष गाळे बांधता येतील. युनेस्कोने जम-विलेल्या आकड्यांवरून हे गणित केलेले आहे.

राजा शिवछत्रपती

ब. मो. पुरंदरे

[पूर्वार्ध : उत्तरार्ध]

मूल्य छत्तीस रुपये

आपल्या ग्रंथविक्रेत्याकडे संपूर्ण
ग्रंथाची आजच मागणी करा
किंवा लिहा

राजहंस प्रकाशन, ४१९ नारायण, पुणे २

अ ऑक्टोबर १९६५

८७

लालसहाल	प्रतापगढ
पन्हाळगढ	राजगढ
पुरंदर	आग्रा
लेखक ब. मो. पुरंदरे रा ज हं स	मूल्य प्रत्येकी रुपये दोन प्र का श न, पु णे.

‘माणूस दिवाळी अंक’

नम्र निवेदन

‘माणूस’चा नेहमीचा वाचकवर्गच आता पन्नास/साठ हजारांच्या घरात गेलेला आहे. त्यामुळेच ‘माणूस दिवाळी अंक’च्या वाचकवर्गाची संख्या थोड्या प्रयत्नांती लाखाच्या आसपास सहज जाऊ शकते.

पण युद्धजन्य परिस्थिती, कागदाचा अत्यंत अपुरा पुरवठा यामुळे इच्छा व मागणी असूनही दिवाळी अंक मर्यादित प्रमाणातच काढण्याचा निर्णय घ्यावा लागत आहे. वाचकांनी यावद्दल क्षमा करावी.

मात्र प्रतींची संख्या मर्यादित असली तरी साहित्याची निवड कसोशीने करण्याचा सर्वतोपरी प्रयत्न केलेला आहे, एवढे आश्वासन अवश्य देता येईल.

काही आकर्षणेच सांगायची तर

□ पु. ल. देशपांडे....

अधिक लिहिणे न लगे.

□ ब. मो. पुरंदरे....

जवळजवळ लघुकादंबरी ठरावी एवढी एक प्रदीर्घ ऐतिहासिक कथा.

□ ‘नाझी भस्मासुर’....

पुढील महत्त्वाचा हप्ता...मुसोलिनीचा शेवट.

इतलम्. अधिक सांगितले तर अनुक्रमणिकाच उतरवून काढल्यासारखे दिसेल.

किंमत १२५ पैसे (सत्त्वा रुपया)

पृष्ठे सुमारे पावणेदोनशे

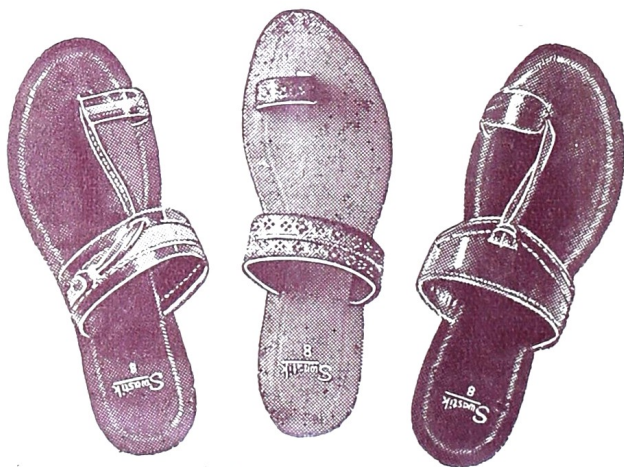
किरकोळ अंक रजि. पोस्टाने घरपोच हवा असल्यास दोन रुपये. सर्व विक्रेत्यांनी मागणी पंचवीस टक्के कमिशन वजा करून रोख रकमेसहितच (म. ऑ. अगर ड्राफ्ट) नोंदविणे अवश्य आहे.

व्यवस्थापक

प्रगतिपथावरील पुढचे पाऊल...

स्वस्तिक

चप्पलस

Parkerson / srp/12

स्वस्तिक रबर प्रॉडक्ट्स लिमिटेड, रवडकी, पुणे ३.

राजहंस प्रकाशन संस्थेच्या मालकीचे हे पाक्षिक, संस्थेतर्फे मुद्रक व प्रकाशक श्री. ग. माजगावकर यांनी संगम प्रेस प्रा. लि., ३८३ नारायण पेठ, पुणे २, येथे छापून, ४१९ नारायण पेठ. पुणे येथील संस्थेच्या कार्यालयात प्रसिद्ध केले. सं. श्री. ग. माजगावकर